

О. А. Довбня, Є. П. Ляшенко, Н. Л. Стешенко

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
ДОВІДНИК**

**Міністерство науки і освіти, молоді та спорту України
Донбаська державна машинобудівна академія**

О. А. Довбня, Є. П. Ляшенко, Н. Л. Стешенко

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ДОВІДНИК

2-е видання, перероблене та доповнене

Затверджено
на засіданні
вченої ради
Протокол № 8 від 21.04.2011 р.

Краматорськ 2011

УДК 94 (477)
ББК Т 3(4 УКР)
Д 58

Рецензенти:

Пірко В. О., д-р істор. наук, професор, Донецький національний університет;
Романцов В. М., д-р істор. наук, професор, Маріупольський державний гуманітарний університет.

Довбня, О. А.

Д 58 Історія України : довідник / О. А. Довбня, Є. П. Ляшенко, Н. Л. Стешенко. – 2-е вид., перероб. та допов. – Краматорськ : ДДМА, 2011. – 68 с.

ISBN 978-966-379-345-0

Довідник містить роз'яснення історичних термінів і понять, які найчастіше вживаються для характеристики історичних явищ, процесів, подій. Наводяться найбільш визначні факти та події української історії. Відбір термінів і понять базується на вимогах навчальної програми для вищих закладів освіти.

Допомагає оволодіти матеріалом, що вивчається позааудиторно, та призначений для студентів усіх спеціальностей та форм навчання.

УДК 94 (477)
ББК Т 3(4 УКР)

Довідкове видання

ДОВБНЯ Ольга Анатоліївна
ЛЯШЕНКО Євгенія Петрівна
СТЕШЕНКО Наталія Леонідівна

**ІСТОРИЯ УКРАЇНИ:
ДОВІДНИК**

2-е видання, перероблене та доповнене

Редактор С. П. Шнурік

Комп'ютерна верстка О. С. Орда

143/2011. Підп. до друку 10.05.2011. Формат 60 x 84/16.

Папір офсетний. Ум. друк. арк. 3,5. Обл.-вид. арк. 2,91.

Тираж 100 прим. Зам. № 50.

Донбаська державна машинобудівна академія
84313, м. Краматорськ, вул. Шкадінова, 72.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК №1633 від 24.12.2003.

ISBN 978-966-379-345-0

© О. А. Довбня,
Н. Л. Стешенко, 2011
© ДГМА, 2011

ПЕРЕДМОВА	4
УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ	5
ДОВІДНИК	6
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	68

ПЕРЕДМОВА

У сучасних умовах розвиток пізнавальної самостійності студентів – завдання не тільки педагогічне, але й суспільно-політичне. У вищому навчальному закладі важливо навчити молодь самостійно оволодівати історичними знаннями й озброїти її практичними навичками, щоб придбані знання служили засобом розв'язання цілого комплексу проблем.

Відтворення історичної правди, подолання національної та політичної несвідомості, формування багатоваріантного погляду на історичне минуле – все це загалом активізує пошуки найбільш оптимальних варіантів дій на сучасному етапі. Діалектичний зв'язок у процесі вивчення старих і нових фактів сприяє формуванню почуття нерозривності історичного процесу.

Історія викликає постійний інтерес у людей різних вікових категорій і професій. Однак вони доволі часто відчувають труднощі під час читання навчальної, науково-популярної та художньої історичної літератури. Це пояснюється тим, що історія – багатогранна наука, яка перебуває у постійному розвитку та поповнюється новими даними. Вона має в своєму розпорядженні величезний масив термінів і понять, які не завжди є зрозумілими широкому загалу.

Мета словника полягає в тому, щоб, відповідно до нової концепції розвитку історичної освіти, допомогти студентам глибше опанувати фактичний і понятійний матеріал з історії України. До того ж, зміст низки термінів є динамічним, отже точне й доцільне застосування їх, правильне розуміння суті має забезпечити засвоєння об'єктивних знань про історичний процес.

Основними формами навчального процесу, які забезпечують організацію самостійної роботи студентів, є лекції, спецкурси, семінари, консультації та контрольні роботи. Цей довідник може бути використаний як додатковий посібник під час організації самостійної роботи. До нього можна звертатися за тими довідками, які відсутні у підручниках або викладені там недостатньо повно.

Не претендуючи на вичерпне тлумачення тих чи інших термінів, понять з історії України, автори прагнули подати загальноприйняті вмотивування, використавши новітні джерела.

Усі поняття в словнику розміщені в алфавітному порядку. Іноді після визначення терміну подаються цифри 1), 2) і т. д. Це означає, що термін має декілька тлумачень. Якщо назва складається з двох або кількох слів, то на перше місце виноситься головний за містом термін. Усі визначення і поняття подаються українською мовою.

У словнику застосовується система скорочень. Так, повторення назви терміна або поняття в тексті тієї самої статті подано скорочено: однією або кількома літерами.

До більшості термінів іншомовного походження наведено етимологічну довідку. Наприклад, **АБСОЛЮТИЗМ** (фр., лат. – безумовний).

Якщо в статті вживаються терміни або поняття, що тлумачаться в інших статтях, то вони виділяються *курсивом*.

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

А	Б	В	Г	Ґ	Д
Е	Є	Ж	З	И	І
Ї	Й	К	Л	М	Н
О	П	Р	С	Т	У
Ф	Х	Ц	Ч	Ш	Щ
Ь	Ю	Я			

АБОРИГЕНИ – корінне населення будь-якої країни або місцевості.

АБСЕНТЕЇЗМ – нез'явлення виборців на виборчі дільниці для здійснення акту голосування.

АБСОЛЮТИЗМ (фр., лат. – безумовний) – форма державного правління, при якій монарху (царю, імператору, королю) належить необмежена верховна (самодержавна) влада, для якої характерний найвищий ступінь централізації державної влади. Одноосібна влада монарха у Російській імперії існувала у формі самодержавства аж до початку ХХ століття.

АВСТРО-УГОРЩИНА, АВСТРО-УГОРСЬКА ІМПЕРІЯ – назва держави у Центральній Європі, яка утворилася внаслідок укладення компромісної угоди між двома частинами Австрійської імперії – Австрією та Угорщиною (т. зв. австро-угорський компроміс) у 1867. Існувала упродовж 1867–1918 рр. та управлялася династією Габсбургів. На 1868 р. у складі А.-У. з українських земель були Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття. На 1910 р. українці становили 8 % населення А.-У.

АВТОКЕФАЛІЯ, АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА (від грец. – голова) – самоврядування церкви, її незалежність від інших єдиновірних церков, спорідненої організації, яка діє в певній країні чи за її межами. *А. ц.* – православна церква, яка має цілковиту самостійність у розв'язанні організаційних і культових питань. Спочатку під *а. ц.* розуміли місцеву церкву, безпосередньо підпорядковану візантійському імператорові та вселенському соборові. З розпадом Візантійської імперії та втратою значення вселенських соборів під *а. ц.* почали розуміти помісні церкви, незалежні від влади Константинопольської патріархії. До *а. ц.* належать: Албанська, Олександрійська, Болгарська, Грецька, Антіохійська, Грузинська, Сербська тощо. В Україні *а. ц.* була створена за рішенням Директорії 1 січня 1919 р. «Саморозпустилася» під тиском сталінських репресивних органів у 1930 р. Відновлена з проголошенням *суверенітету* України.

АВТОКРАТІЯ (з грец. – самовладдя) – система правління, при якій необмежена верховна влада в державі належить одній особі.

АВТОНОМІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК – спроба перетворення формально незалежних радянських республік, які виникли після 1917 р., на автономні республіки Російської Федерації, здійснена у 1922 р. Й. Сталіним. Це викликало дискусії в рядах більшовиків. В Україні

проти *a.* виступив Х. Раковський. У протистояння втрутився В. Ленін, який запропонував план *федерації радянських республік.*

«АВТОНОМІСТИ» – політична течія у Центральній Раді, яка очолювалася М. Грушевським і відстоювала надання Україні статусу автономної держави.

АВТОНОМІЯ (з грец. аутоc – сам і номос – закон) – незалежність, самоуправління певної частини держави, її право самостійного вирішення внутрішніх питань, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом (конституцією). *A.* може базуватися на культурній чи етнічній відмінності й часто призводить до наступної незалежності.

АВТОРИТАРИЗМ (з лат. – вплив, влада) – державний устрій, характерними рисами якого є режим особистої влади, диктаторські методи правління. Крайня форма авторитаризму – *тоталітаризм.*

АВТОХТОНИ (з грец. – місцевий, корінний) – корінні жителі певної території, країни (тубільці, аборигени).

АГОРА (з лат. – площа) – відкрита місцевість, площа в місті, яка була ринком і місцем проведення народних зборів у Стародавній Греції.

АГРЕСІЯ (з лат. – напад) – незаконне застосування збройної сили однієї держави проти іншої, порушення суверенітету, територіальної цілісності, позбавлення політичної незалежності.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ – поділ території України на певні частини з метою побудови державних органів влади та управління на місцях. У періоди втрати Україною державної незалежності та поділу її території між сусідніми державами на українських етнічних землях створювались колоніальні органи управління та поступово поширювався адміністративно-територіальний устрій метрополії. В Україні першими спробами адміністративно-територіального поділу можна вважати існування земель-князівств за часів Київської Русі. У IX–XII ст. територія сучасної України поділялася на Київську, Чернігово-Сіверську, Переяславську, Волинську та Галицьку землі, які були у складі Київської держави. Після проголошення 24.08.1991 «Акту про державну незалежність України» законодавчі та виконавчі органи влади країни здійснили низку важливих заходів, спрямованих на удосконалення адміністративно-територіального устрою України та приведення його у відповідність з новим статусом України як незалежної держави.

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – військо, створене у 1832 р. з козаків Задунайської Січі, які перейшли на бік Росії під час російсько-турецької війни (1828–1829 рр.). Спершу складалося з 1500 козаків

Задунайської Січі на чолі з кошовим отаманом Й. Гладким. Наказним отаманом *А. к. в.* до 1853 р. був Й. Гладкий. Військо отримало землі на західному боці Азовського моря, між Бердянськом і Маріуполем. У мирний час команди *А. к. в.* на баркасах несли берегову службу вздовж східних берегів Чорного моря – від Керченської протоки до м. Поті. Під час війни повинні були виставляти морські батальйони для охорони та оборони узбережжя, піший козацький напівбатальйон і флотилію малих морських човнів для спостереження вздовж узбережжя. У 1862–64 рр. частину козаків було силоміць переселено на Кубань і Північний Кавказ. Невдоволені цими діями царського уряду козаки підняли повстання, яке російські війська жорстоко придушили. Указом від 11 жовтня 1864 р. *А. к. в.* було ліквідовано, а козаків переселено на Кубань.

«АКАДЕМІЧНИЙ ЛЕГІОН» – збройні студентські формування, що брали участь у революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії. «*А. л.*» створений одразу після початку повстання 13 березня 1848 року в столиці Австрійської імперії Відні, а пізніше – і у Львові. «*А. л.*» у Відні нараховував близько 4 тис. осіб, а у Львові – до 900 осіб. Входив до складу львівської національної гвардії (воєнізованого формування жителів міста). На початку листопада 1848 р. брав участь у кровопролитних вуличних боях проти урядових військ. Після придушення Львівського повстання 1848 р. був розпущений, а частина учасників репресована.

АКТ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 30 ЧЕРВНЯ 1941 р. – проголошення в окупованому німецькими військами Львові відновлення Української держави. Здійснений Українськими Національними Зборами, що склалися з представників національного руху, за підтримки членів оунівських похідних груп та вояків батальйону «Нахтігаль». Збори створили уряд – Українське Державне Правління – на чолі з Ярославом Стецьком, пізніше було організовано верховний державний орган – Українську Національну Раду, яку очолив колишній голова уряду ЗУНР Кость Левицький. Незважаючи на заявлену в акті лояльність до Німеччини, 15 вересня 1941 р. гестапівці заарештували С. Бандеру, Я. Стецька, а також близько 300 членів ОУН, з яких 15 було розстріляно. Довідавшись про *А.*, Гітлер видав наказ негайно знищити рух Бандери.

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1991 р.) – документ, прийнятий позачерговою сесією Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р. Ним проголошувалась незалежність України та створення самостійної держави замість Української Радянської Соціалістичної

Республіки. Положення *А.* дістали схвалення на *референдумі* 1 грудня 1991 р.

АКТИВНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО – право громадян обирати склад виборних органів державної влади й органів місцевого самоврядування, у деяких країнах – також судів. Вік надання *а. в. п.* звичайно встановлюється конституцією. В Україні активне виборче право надано всім громадянам, що досягли 18 років (за винятком осіб, визнаних судом недієздатними, а також що перебувають в місцях позбавлення волі за вироком суду). Пасивне виборче право – право громадянина бути обраним до представницьких органів держави (до Верховної Ради – 21 рік, Президентом – 35 років).

АЛАНИ – іраномовні племена сарматського походження. З I ст. мешкали у Приазов'ї та поблизу Кавказу. З II ст. вони відомі також під назвою роксолани. Частина з них брала участь у Великому переселенні народів. Кавказькі алани (у руських джерелах – яси) є нащадками осетин. Основним заняттям аланів було кочове скотарство у поєднанні з землеробством, а згодом – і з ремеслами. Створили власну культуру, позначену окремими видами поховань, які збереглись у катакомбах і курганах, переважно з II–IV ст. Пам'ятки пізніх аланів в Україні зосереджені на сході – лівобережний лісостеп, Донбас, заході – Нижнє Подунав'я та в передгірському Криму.

АМНІСТІЯ (з грец. – прощення, забуваю) – повне або часткове звільнення від покарання та його правових наслідків, пом'якшення покарання, а також зняття судимості з осіб, що відбули покарання.

АНАРХІЗМ (з грец. – безначальність, безвладдя) – суспільно-політична течія, яка заперечує будь-яку владу (перш за все, державну), розглядаючи її як насильство над особою. Ставить за мету створення федерації дрібних асоціацій (об'єднань) виробників, проповідує необмежену свободу особистості. Головними ідеологами анархізму є П. Прудон (Франція), М. Бакунін, П. Кропоткін (Росія).

АНАФЕМА (від грец. – прокляття) – найвища церковна кара в християнстві – прокляття від імені Бога, відлучення від церкви, вигнання з громади віруючих.

«АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я» – угода між Московською державою та Річчю Посполитою, укладена 30 січня 1667 р. Підписана у с. Андрусеві поблизу Смоленська. Цей договір став актом міжнародно-правового поділу Української держави на дві частини (Правобережжя, крім Києва, залишалося під владою польського короля, Лівобережжя, Київ

з околицями передавався під владу московського царя). Угода підписувалася терміном на 13,5 років.

АНЕКСІЯ (з лат. – приєднання) – насильницьке приєднання, захоплення, утримання однією державою території (частини) іншої держави або народності.

АНТАНТА (з фр. – згода) – військово-політичний блок європейських держав (Великобританія, Франція, Російська імперія), який сформувався у 1904–1907 рр. Об'єднав у ході Першої світової війни проти Німеччини та її союзників 25 держав, у тому числі Сполучені Штати Америки, Японію, Італію.

АНТИ – назва об'єднання слов'янських племен, що згадується у візантійських джерелах V ст. Сам етнонім має іранське походження й означає – крайній, окраїнний. Займали територію між Дністром і Дніпром та перебували у тісному контакті з іраномовними сусідами півдня України. Разом з *венетами* та *склавінами* причетні до *етногенезу* східних, західних та південних слов'ян.

АНТИГІТЛЕРІВСЬКА КОАЛІЦІЯ – військово-політичний союз держав і народів, які боролися в Другій світовій війні проти блоку нацистської Німеччини, фашистської Італії, мілітаристської Японії (так званої «Осі») та їхніх сателітів. Створена у 1941 р. і складалася з Англії, Китаю, СРСР, США та Франції.

АНТИДЕМОКРАТИЧНИЙ ДЕРЖАВНИЙ РЕЖИМ – політичний режим, при якому суттєво обмежуються можливості реалізації прав в свобод громадян, а реальна влада належить групі осіб або одній особі, які не контролюються народом.

АНТИСЕМІТИЗМ – 1) одна з форм національної нетерпимості, яка виражається у ворожому ставленні до євреїв, обмеженні їхніх прав; 2) у новітні часи ідеологія та політичний рух, спрямовані на боротьбу з єврейством.

АНТИФАШИСТСЬКИЙ РУХ – масовий демократичний рух народів світу проти *фашизму* (*нацизму*). Антинацистський рух виник у період, коли реакційна буржуазія вдається до крайніх форм насильства (режими Хорті в Угорщині, Муссоліні в Італії, Гітлера в Німеччині, Франко в Іспанії). Очолюють антинацистський рух робітничий клас та комуністичні партії. Велике значення для розвитку антинацистського руху мали рішення конгресів Комінтерну. Рішучі виступи франц. пролетаріату і збройна боротьба віденських робітників (лютий 1934 р.) перешкодили приході фашизму до влади в цих країнах. Антинацистський рух є важливою складовою частиною боротьби всього миролюбного людства проти війни, широкого демократичного руху народів за демократію та мир.

АНТИЧНІ МІСТА-ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

– міста-держави, які були засновані давньогрецькими колоністами у VII–V ст. до н. е. Серед них виділяються Тіра у Нижньому Подністрів'ї, Ольвія у пониззі Південного Бугу, Херсонес у Південно-Західному Криму, Пантікапей на Керченському півострові (з 480 р. до н. е. став столицею Боспорського царства). Важливим фактором заснування греками поселень на території України були пошуки джерел сировини, ринків збуту. Грецькі переселенці прагнули також освоїти придатні для ведення сільського господарства землі, забезпечити себе всім необхідним і бути економічно та політично незалежними від грецької метрополії.

АНТРОПОГЕНЕЗ (з грец. людина та виникнення) – 1) біологічна еволюція людини; 2) це процес еволюційного формування фізичного типу людини. Ранній антропогенез відбувався за межами Європи, і лише близько 1 млн років тому пітекантропи (архантропи) розселюються по нашому континенту, в тому числі й на території сучасної України. У межах України відомо: біля 30 стоянок пітекантропа, понад 200 – неандертальця і понад 1000 кроманьйонця.

АНТРОПОЛОГІЯ (грец. антропос – людина, логос – наука) – природнича наука, що вивчає людину в часі та просторі, досліджуючи її зовнішній вигляд і диференціацію спадкових прикмет і визначаючи раси як групи людей, що мають у певному поєднанні однакові тілесні та духовні успадковані властивості.

АНШЛЮС (нім. – приєднання) – рух за насильницьке приєднання Австрії до Німеччини. Почався після Першої світової війни й завершився у 1938 р.

АРИСТОКРАТІЯ (з грец. влада найкращих, найбільш знатних) – форма правління, за якою державна влада належить привілейованій знатній меншині (аристократичними республіками були Херсонес з I ст. н. е., Новгородська республіка тощо); переносно – привілейована верхівка суспільства.

АРТАНІЯ (АРСАНІЯ, АРТА) – державне утворення у VI–VIII ст. у східних слов'ян. Згадується арабськими та персидськими географами.

АРХЕОГРАФІЯ (грец. археос – давній, графо – пишу) – допоміжна історична наука, що виконує опис і публікацію старовинних письмових документів, опрацьовує методи публікації та підготовки пам'яток письменництва до видання.

АРХЕОЛОГІЯ (грец. археос – давній, логос – слово, наука) – наука, яка на основі речових пам'яток кам'яного, мідного (бронзового), залізного віків і частково пізніших часів вивчає розвиток людини, людського суспільства. До

археологічних пам'яток належать: стоянки, поселення, поховання, різні типи знарядь праці, зброї, посуду, прикрас, предмети побуту, мистецтва тощо.

АСИМІЛЯЦІЯ (від лат. – уподібнення) – етнічний процес, у ході якого окремі, переважно не чисельні, народи внаслідок тривалого спілкування з іншим народом, серед якого вони живуть, втрачають свою мову, культуру, релігію, звичаї, *національну самосвідомість*.

Б

БАБИН ЯР – урочище на околиці Києва, де під час фашистської окупації України, було знищено понад 100 тис. осіб. Серед закатованих було 52 тис. жителів Києва єврейської та циганської національності, комуністи-підпільники, військовополонені Сирецького табору смерті (зокрема, матроси Дніпровської флотилії), *українські націоналісти*.

БАГАТОПАРТІЙНІСТЬ – наявність у суспільстві декількох *партій*, між якими відбувається боротьба за владу. *Б.* – форма суспільного управління, в результаті якого відбувається прогрес у суспільстві, це характерна ознака *демократичного суспільства*, яка виражає політичну свободу громадян. *Б.* в Україні вже пройшла у своєму розвитку кілька етапів: I етап – Зародження *б.* (сер. 1988 р. – березень 1990 р.): виникнення неформальних організацій, утворення легальної організованої опозиції; активізація діяльності *Української Гельсінської спілки*, вихід на політичну арену *Народного руху* України; II етап – Вихід *б.* на державний рівень (травень 1990 р. – серпень 1991 р.): поява парламентської опозиції; збільшення кількості політичних партій (від 1989 р. до серпня 1991 р. утворилося понад 20 політичних партій та об'єднань). III етап – Становлення *б.* (з серпня 1991 р.): розширення спектра *б.* (на початок серпня 2005 р. в Україні було зареєстровано 127 політичних партій). Згідно з інформацією Міністерства юстиції України на листопад 2010 р. в Україні офіційно зареєстровані 185 політичних партій. В останніх виборах до Верховної Ради (2007 р.) брали участь 107 політичних партій, 16 з яких стали парламентськими.

БАНДЕРІВЦІ – 1) члени ОУН (б), крила самостійників-державників, яких очолював С. Бандера, а саме: *Організацію Українських Націоналістів Революційну* (ОУНР). ОУНР утворилася в лютому 1940 р. внаслідок відходу від ОУН середовища Степана Бандери; 2) українське націоналістичне підпілля під час і після *Другої світової війни*; 3) назва українських *націоналістів* і тих, хто був в *опозиції* до радянської національної політики; 4) в радянській пропаганді – синонім бандитизму.

«БАРБАРОССА» ПЛАН (від прізвища німецького імператора Фрідріха I – відомого воєначальника середньовіччя) – кодова назва загальної директиви Гітлера № 21 від 18 грудня 1940 р. про розгортання військових дій проти СРСР для всіх видів збройних сил Німеччини. Основною стратегічною ідеєю плану було розчленування головних сил Радянської армії та розгром по частинах. Група армій «Північ» мала завдати удару в напрямку Псков-Ленінград, група армій «Південь» – Київ, Донбас, група армій «Центр» – Мінськ, Смоленськ, Москва.

БАРОКО (італ. – вишуканий) – стиль у європейському мистецтві у XVI–XVIII ст. Батьківщина б. – Італія, де у визначних мистецьких центрах (Римі, найменше у Венеції та Флоренції) виробили перші зразки бароко в архітектурі, скульптурі, живописі. Характерною рисою є пишнота, парадність, яскравість кольорів, контрастність, екстравагантність орнаменту, асиметрія конструкцій. В архітектурі панують сильні контрасти об'ємів, перебільшена пластика фасадів, ефекти світлотіні та кольору. Живопис і скульптура відзначаються декоративно-театральними композиціями, тонкою розробкою колориту й ефектів освітлення, ускладненою пластикою, парадністю. В українському живописі стиль б. позначився насиченістю композицій, колористичною вишуканістю та декоративністю. Персонажі на іконах і портретах зображуються в дорогому одязі, типаж і аксесуари українізуються.

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1681 р. – угода, укладена між Московією, Туреччиною та Кримським ханством 13 січня 1681 р. у Бахчисараї (Крим) на 20 років. Лівобережжя, Запоріжжя та Київ визнавалися за Московією, Південна Київщина, Брацлавщина, Поділля – за Стамбулом, а татари зберігали право кочувати у південних степах України. Москва зобов'язувалася щорічно сплачувати кримському хану данину («казну»). Б. у. змусила Польщу укласти з Московією *«Вічний мир»*.

БЕЗ'ЯДЕРНИЙ СТАТУС УКРАЇНИ – перша в світі ініціатива уряду ядерної держави добровільно позбутися зброї масового знищення. Б. с. У. проголошений у Декларації про Державний суверенітет 16.07.1990 р., підтверджений у заяві Верховної Ради 24.10.1991 р., постанові 9.04.1992 р. Статус – міжнародно-правовий, відповідає принципам і вимогам Статуту ООН, Гельсінським міжнародним угодам.

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654 р. – див. *УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКА УГОДА 1654 р.*

БЕРЕСТЕЙСЬКА (БРЕСТСЬКА) УНІЯ 1596 р. – злука католицької (Вселенської) церкви та православних єпископів України та Білорусі на умовах визначення католицької догматики, додержання

візантійського обряду та юліанського календаря. Б. у. була укладена на соборі 8–9 жовтня 1596 р. у м. Бресті (Бересті) у церкві Святого Миколая. Після собору унію прийняли Ужгородська (1646 р.), Перемишльська (1692 р.), Львівська (1700 р.), Луцька (1702 р.) єпархії.

БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1918 р. – угода, яку уклала Центральна Рада з країнами Четверного союзу 9 лютого 1918 р. Договір передбачав припинення військових дій, Центральна Рада зобов'язувалася постачати державам Четверного союзу продовольство в обмін на військову допомогу в боротьбі з більшовицькою Росією. У результаті в Україні був встановлений німецько-австрійський *окупаційний режим*, а *Центральна Рада* та її уряд усунені з політичної арени.

БИТВА НА КАЛЦІ (31 ТРАВНЯ 1223 р.) – бій між русько-половецькими силами, з одного боку, і монгольським військом, з іншого, на річці Калка на території сучасної Донецької області. Закінчився перемогою монголів, які вщент розгромили русько-половецькі загони. У битві загинуло багато князів і родовитих бояр південної та центральної Русі. Бій засвідчив перевагу монгольського військового мистецтва над європейським. Він виявився передвісником лихоліть, які спіткали Київську Русь у часи монгольського нашестя.

БІЙ ПІД КРУТАМИ – бій, що відбувся 16 (29) січня 1918 р. на залізничній станції Крути під селищем Крути та поблизу села Пам'ятне, за 130 км на північний схід від Києва. Цей бій тривав 5 годин між 4–тисячною більшовицькою армією М. Муравйова та 300-ми київськими студентами, що захищали підступи до Києва. У перебігу військових дій б. вирішального значення не мав, але у свідомості багатьох людей особливого значення набув завдяки героїзму української молоді, яка загинула в нерівному б. У 2006 р. на місці бою встановлено пам'ятник.

БІЛІ ХОРВАТИ – назва частини слов'янського племені хорватів, що входили до *Склавенського* об'єднання та первинно займало територію Прикарпаття та Верхнього Подністров'я. У VII ст. внаслідок аварської навали б. х. переселилися з прикарпатських областей на Балкани, зайнявши землі між Дунаєм і Адріатикою.

БІЛОВЕЗЬКА УГОДА 1991 р. – документ, підписаний 7–8 грудня 1991 р. Президентом України Л. Кравчуком, Президентом Росії Б. Єльциним та Головою Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевичем у Біловезькій Пущі. Б. У. оголошувала розпуск СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

БІЛОЦЕРКІВСЬКА УГОДА 1651 р. – договір, підписаний між польсько-шляхетським урядом і Б. Хмельницьким 28 жовтня 1651 р.

у м. Біла Церква після Берестейської битви. За *Б. у.* козацькою територією визнавалося тільки Київське воєводство, в інших воєводствах відновлювалася польсько-шляхетська влада (польській шляхті поверталися маєтки). Гетьман позбавлявся права дипломатичних зносин з іншими державами та зобов'язувався розірвати союз з Кримом. Козацький реєстр скорочувався з 40 тис. до 20 тис. У зв'язку з нападом Польщі у травні 1652 р. на Україну Б. Хмельницький розірвав *Б. у.*

БІЛЬШОВИЗМ – політична течія лівого (ленінського) крила, що утворилася на II з'їзді РСДРП (1903 р.) у Лондоні, внаслідок розколу на більшовиків і меншовиків. Надалі більшовики виділилися в окрему партію, що у 1917–1952 рр. називалася РСДРП(б), РКП(б) і ВКП(б), поки не була перейменована в КПРС. Слово «більшовик» відбиває той факт, що прихильники Леніна виявилися в більшості на виборах керівних органів на другому з'їзді партії у 1903 р. Головним програмним завданням більшовиків стало повалення самодержавства та *буржуазії*, встановлення *диктатури пролетаріату* й побудова *соціалізму*.

БПОЛЯРИЗАЦІЯ СВІТУ – зміна політики співробітництва воєнного часу протиборством наддержав, що призвело до «холодної війни», гонки озброєнь, створення військово-політичних блоків, посилення розбіжностей в ідеології, внутрішній та зовнішній політиці держав і як результат – поділ світу на комуністичний і капіталістичний табори. *Б. с.* склалася після Другої світової війни.

«БЛІЦКРИГ» – стратегія короткочасної війни, серед завдань якої було нанесення головного удару в напрямку Києва та своєчасне захоплення Донецького басейну. Лягла в основу плану *«Барбаросса»*. Згідно з планом «бліцкригу» війна повинна була закінчитися впродовж 2–2,5 місяців оточенням і знищенням Червоної Армії.

БОСПОРСЬКА ДЕРЖАВА – *антична* держава у Причорномор'ї на Керченському й Таманському півостровах (IV ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Являла собою поєднання спадкової монархії з *полісними* органами самоуправління у великих містах. Найвищого економічного та політичного розвитку досягла у IV ст. до н. е.

БОЯРИ – 1) представники правлячого *стану* в *Київській Русі*, які посідали друге, після князів, панівне становище в управлінні державою; 2) протягом XV–XVII ст. найвищий стан *феодалів* у Московській державі; 3) у Румунії, Молдові, а також українських землях, що входили до її складу, *б.* називали великих землевласників.

БОЯРСЬКА ДУМА – 1) дорадчий орган часів Київської Русі, який впливав на політичні рішення князя. До його складу входили старші дружинники, міська еліта та представники вищого духовенства; 2) у

Московській державі з кін XV ст. – найвищий державний орган, який виконував законодавчі, судові, військово-адміністративні функції.

БОЯРСЬКА РАДА – дорадчий орган часів Київської Русі, який впливав на політичні рішення князя. До його складу входили старші дружинники, міська еліта та представники вищого духовенства. З боярською радою князь обговорював питання зовнішньої політики, видання законів, вирішував важливі адміністративні, фінансові та судові справи. У разі відсутності або смерті князя рада ставала основним органом влади, у компетенції якої були не тільки питання внутрішньої та зовнішньої політики, а й обрання та встановлення влади наступного князя. Водночас не була юридично оформленим органом і не стала повноцінним державним інститутом з чітко визначеними функціями.

БРАТСТВА – релігійно-національні товариства, що створювались при церковних парафіях у містах України та Білорусії в кінці XVI–XVII ст. Відігравали важливу роль у розвитку української культури, освіти, книгодрукування, бібліотечної справи та медицини. Активно виступали за визволення українського народу від соціального, національного та релігійного гніту.

«БРАТСТВО ТАРАСІВЦІВ» – підпільна політична організація, створена харківськими студентами під керівництвом І. Липи влітку 1891 р. Названа на честь Т. Шевченко. «*Б. т.*» ставило за мету ліквідацію самодержавства та національне відродження України. Філії «*Б. т.*» виникли у Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові. У 1893 р. організація була розгромлена царизмом, учасники заарештовані.

БРЕСТСЬКА УНІЯ – див. *БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ 1596 р.*

БУЖАНИ – назва східнослов'янського племені (союзу племен), що населяло лісостепову частину басейну Південного Бугу.

БУЛАВА – 1) старовинна зброя у формі палиці, посіченої кільцями, з голівкою у вигляді кулі, яблука, груші, восьмигранника на кінці; 2) козацька *клейнода* – символ найвищої влади *гетьманів*, козацьких отаманів в Україні у XVII–XVIII ст. Оздоблювалася гербом, прізвищем чи вензелем власника. Мала вигляд палиці з горіхового дерева зі срібною (визолоченою) кулею на кінці; 3) символ влади турецьких пашів.

БУНЧУЖНИЙ – член *генеральної старшини* на *Гетьманщині* XVII–XVIII ст., відповідав за збереження символу гетьманської влади – *бунчука*, а під час війни керував загоном козацького війська, за дорученням гетьмана *б.* іноді виконував дипломатичні та судові справи.

БУНЧУК – 1) символ гетьманської влади, військова регалія в козацькому війську. Мав вигляд палиці, зверху якої кріпилася маковиця (кулька), від якої донизу звисали довгі пасма кінського волосся. Походить

бунчук з Туреччини; 2) прикраса та шумовий інструмент у військових оркестрах, що допомагає відбивати крок у строю.

БУНЧУКОВІ ТОВАРИШІ – частина козацької старшини в *Гетьманщині* кінця XVII–XVIII ст., яка належала до соціальної еліти суспільства, однак не займала військово-адміністративних посад. Знаходилися під заступництвом *гетьмана* (під гетьманськими клейнодами – бунчуком) і за ранговою субординацією були першими після полковників. Більшість їх була великими землевласниками, які на кінець XVIII ст. перетворилися на поміщиків.

БУРЖУАЗІЯ (від фр. – міщанство) – частина суспільства, верства, головним заняттям якої є підприємницька діяльність. *Б.* – первісна назва городян, на противагу вищим станам феодального суспільства (дворянству та духовенству), частина суспільства, зайнята підприємницькою діяльністю. У період становлення *капіталізму б.* перетворилася на панівну соціальну верству. Володіє основними засобами виробництва, експлуатує найману робочу силу. Перші представники буржуазії в Україні з'явилися ще у XVII ст., коли почав зароджуватися ринок, зростали міста, виникали перші мануфактури.

БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ – соціальна *революція*, основним завданням якої є знищення феодального ладу або його залишків, утвердження ринкових відносин, створення *буржуазної (індустріальної) держави*.

БУЧАЦЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1672 р. – угода, укладена між Польщею й Туреччиною у жовтні 1672 р. у м. Бучачі. За угодою Туреччині дісталися Подільське воєводство (Брацлавщина та Південна Київщина опинилася під владою П. Дорошенка – союзника Туреччини), Волинь, Північна Київщина та Галичина залишалися у складі Польщі. *Б. д.* не був ратифікований польським сеймом у квітні 1673 р.

В

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР – таємне розпорядження, видане 20 липня 1863 р. міністром внутрішніх справ Росії П. Валувєвим, згідно з яким заборонялося друкувати науково-популярну та релігійну літературу (за винятком наукових і художніх творів) українською мовою. *В. ц.* автоматично втратив чинність у 1905 р. внаслідок прийняття нового закону про друк.

ВАПЛІТЕ – письменницьке угруповання, яке орієнтувалося на високий професіоналізм, творче новаторство, ідеологічну розкутість. До складу *ВАПЛІТЕ* входили М. Хвильовий, П. Тичина, В. Сосюра, Ю. Яновський та ін.

ВАРЯГИ – див. *НОРМАНИ*.

ВАСАЛ (від фр., лат. – слуга) – 1) феодал у середньовічній Західній Європі, який одержував земельне володіння (феод) від могутнішого феодала (сеньйора) й був залежним від нього; 2) переносно – підлегла, залежна особа або держава.

ВАСАЛЬНА ЗАЛЕЖНІСТЬ (ВАСАЛІТЕТ) – система відносин особистої залежності одних феодалів (*васалів*) від інших (сеньйорів), що отримала найбільше розповсюдження у середньовічній Європі. Васал, який отримував від сеньйора земельну ділянку, повинен був служити у військовому підрозділі свого сеньйора. Васал, який мав земельний наділ, інколи мав власних васалів.

ВЕЛИКА СКІФІЯ – назва політичного утворення, що існувало упродовж VII–IV ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї. За свідченнями Геродота, *В. С.* простягалася від гирла Дунаю до Дону та на таку ж відстань від узбережжя Чорного моря на північ. За формою правління була *монархією*. Провідну роль відігравали царські скіфи, яким усі інші племена сплачували данину. *В. С.* досягла розквіту під час правління царя *Атея* (IV ст. до н. е.): держава стала централізованою, розпочалося карбування власної монети. Загибель *В. С.* пов'язана з низкою чинників: невдала *війна* з Македонією, погіршення кліматичних умов і усихання степів тощо.

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ – скорочена назва держави, яка оформилася в 40-х рр. XIII ст. *В. к. Л.* значно розширило свою територію завдяки інкорпорації практично всіх білоруських і українських земель. Унаслідок підписання *Люблінської унії* 1569 р. утворило разом із Польщею *федеративну* державу – *Річ Посполиту*.

«ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ» – гігантські етнічні міграції, які відбулися в Європі у IV–VI ст., розпочалися з вторгнення племен гунів у північну частину Римської імперії у 375 році н. е. Починаючи з нижнього Дунаю та території сьогоденної Західної України, цей процес привласнення землі захопив також інші, більшою частиною германські, племена і поширився у напрямку Західної та Південної Європи. Безпосереднім наслідком цього процесу вважається загибель Римської імперії.

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ – 1) титул князя, який очолював феодальну ієрархію удільних князів у Київській Русі. З X ст. цей титул мали київські

князі. Поступово влада київського *В. к.* звужувалася. Після утворення Московської централізованої держави титул *В. к.* мали тільки московські князі; 2) У XIV–XVI ст. – титул володарів *Великого князівства Литовського*. Після підписання *Люблінської унії* увійшов до польського королівського титулу; 3) З 1797 по 1917 рр. титул *В. к.* належав окремим членам російської імператорської родини.

«ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ» – період розвитку СРСР після *нової економічної політики* до початку курсу на *індустріалізацію* і *колективізацію*. Вперше термін запроваджений на Пленумі ЦК ВКП(б) 10–17 листопада 1929 р.

ВЕНЕДИ – найдавніше слов'янське об'єднання. Вперше згадується у I ст. На той час *в.* займали територію між Прип'яттю на півночі, Віслою на заході та середньою Наддністрянщиною на півдні. Протягом кінця I–II ст. освоїли середньодністровські землі. У III–IV ст. створили військово-політичне об'єднання, яке переросло у дулібський племінний союз.

ВИБОРИ – визначений *Конституцією* України процес, у результаті якого певна сукупність людей шляхом голосування формує склад державного органу або органів місцевого самоврядування, обирає Президента.

ВИБОРНІ КОЗАКИ – привілейована група українського *козацтва* у XVIII ст. Створена на підставі указу 1735 р. про поділ українського козацтва на виборних козаків і *козаків-підпомічників*.

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1648–1657 рр.) – масовий опір, викликаний загрозою втрати українським народом етнічної самобутності, політичною *колонізацією* з боку польсько-шляхетського уряду, дискримінацією, соціальним гнітом, окатоличенням і ополяченням. Початком стало захоплення повсталими козаками *Запорозької Січі* у лютому 1648 р. та проголошення Б. Хмельницького *гетьманом*. Основною рушійною та керівною силою було *козацтво*, до якого приєдналися селяни, міщани, частина дрібної української *шляхти* та православне духовенство. Основними завданнями були: знищення польського панування та розбудова соборної української держави; ліквідація *фільварково-панщинної* системи господарства, *кріпацтва* та затвердження козацького типу господарства на засадах дрібної приватної власності на землю.

ВИРА – найвища грошова кара за вбивство вільної людини, яку платив вбивця князеві, якщо йому вдалося уникнути кривавої помсти.

ВИЩА РАДА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (ВРНГ) – орган, який здійснював фінансове, промислове регулювання й контроль за

станом і розвитком економіки в цілому. Розпочала діяльність у вересні 1923 р. і припинила існування у зв'язку з укрупненням у січні 1932 р.

«ВІДЛИГА» – неофіційна назва періоду історії СРСР, що розпочався після смерті Й. Сталіна (друга половина 1950-х р. – початок 1960-х р.). Його характерними рисами був певний відхід від жорсткої Сталінської тоталітарної системи, спроби її реформування в напрямку *лібералізації*, відносна демократизація, гуманізація політичного та громадського життя. Термін, запроваджений радянським письменником і громадським діячем І. Еренбургом, який характеризує час керівництва КПРС та СРСР М. С. Хрущовим. Посилено контроль за діяльністю суду, прокуратури, органів державної безпеки, почато *реабілітацію репресованих*, усунуто деякі викривлення національної політики, зроблені перші в СРСР спроби реформувати радянське суспільство. Часи «в.» були позначені поживленням творчого життя в Україні: пробуджувалась наука, література, мистецтво.

ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ (ВІЗАНТІЯ, РОМЕЙСЬКА ІМПЕРІЯ)

(грец. – царство Ромеїв, царство Римське, Римська імперія, 395–1453 рр.) – середньовічна держава, Східна частина Римської імперії. Назва держави, яка виникла внаслідок розпаду Римської імперії на Східну та Західну. До складу *В. і.* належали Балканський півострів, Мала Азія, північно-східна частина Африки. *В. і.* мала величезний вплив на культурний розвиток *слов'ян*, дала поштовх до християнізації українських земель. Назва держави з'явилася в працях істориків уже після свого падіння, вперше від німецького вченого Ієроніма Вольфа в 1557 р.

ВІЙНА – соціальне явище, що є однією з форм розв'язання суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, релігійних, територіальних й інших протиріч між державами, народами, націями, окремими соціальними групами засобами збройного насильства. *В.* бувають загарбницькі, громадянські, національно-визвольні, міжусобні. Справедлива *в.* – *національно-визвольна*, її завдання: ліквідація національно-колоніального гноблення; оборонна *в.* спрямована проти іноземних загарбників. В історії було понад 14 000 війн. За воєнно-технічними ознаками вони поділяються на *в.* з використанням звичайних засобів боротьби і засобів масового знищення (ядерна, хімічна, бактеріологічна зброя); за способами ведення воєнних дій (маневрені, позиційні); за масштабами (світові, локальні); за тривалістю (швидкоплинні, затяжні); за кількістю воюючих країн (двосторонні, коаліційні).

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ – 1) у XVI ст. офіційна назва козацького війська; 2) офіційна назва української козацької держави на чолі з *гетьманом (Гетьманщина)*, яка утворилася на визволених землях після Зборівської угоди 1649 р. Через розходження політики керівників Гетьманщини та кошових отаманів *Запорозької Січі* наприкінці XVII ст., єдність *В. З.* як єдиного військово-політичного корпусу була порушена, що відбилося в появі терміну «Військо Запорозьке Низове», яким позначали Січ і підконтрольні їй території. Держава *В. З.* в основних рисах сформувалася протягом 1648–1652 рр. у ході *Визвольної війни* українського народу. Вирішальну роль у політичному житті війська відігравав виборний *гетьман*, якому належала вища військова, адміністративно-політична та судова влада. Провідною верствою виступала *козацька старшина*, основною соціальною опорою – *козацтво*. Після невдалої спроби Б. Хмельницького заснувати *монархію* форма правління у *В. З.* еволюціонувала від демократичної до аристократичної республіки. Ускладнення внутрішньо- та зовнішньополітичних обставин на рубежі 50–60-х рр. XVII ст. призвело до поляризації пропольсько та промосковсько орієнтованих сил, що вилилось у 1663 р. в утворення двох гетьманатів, які, спираючись на різні зовнішньополітичні сили, протистояли один одному, домагалися об'єднання *В. З.* Після невдачі боротьби за об'єднання України П. Дорошенка у 1676 р. правобережний Гетьманат фактично припинив своє існування. Загострення соціального протистояння, нездатність старшини після смерті Б. Хмельницького об'єднати зусилля та висунути загальновизнаного лідера призвели до деградації *В. З.*, ліквідації Запорозької Січі у 1775 р. й остаточно інкорпорації Гетьманщини до Російської імперії у 1783 р.

ВІЙСЬКОВІ ТОВАРИШІ – частина козацької старшини в *Гетьманщині* другої половини XVII–XVIII ст. *В. т.* йшли за *бунчуковими товаришами*, були першими серед полкової старшини. У походах командували сотнями, виконували господарські обов'язки. Як правило, це були найбільш заможні представники козацької старшини. У другій половині XVIII ст. чин *в. т.* слугував обов'язковою сходинкою на шляху до отримання чину *бунчукового товариша*, надавався як нагорода у разі відставки з військової служби.

ВІЙТ – особа, яка очолювала місцеве управління або самоврядування в містах і селах України у XV–XVIII ст. Посада проіснувала в селах до кінця XVIII ст., а в містах – до скасування *Магдебурзького права* на початку XIX ст.

ВІЛЕНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1656 рр. – угода між Московією та Польщею, яка передбачала спільні воєнні дії проти Швеції та

Бранденбургу, а також обрання московського царя на королівський трон після смерті Яна Казимира. *В. п.* засвідчувало невдачу російської дипломатії та зміцнення позицій Речі Посполитої. Уповноважені Б. Хмельницького на переговори не були допущені, що призвело до погіршення відносин Москви з Чигирином.

«ВІСЛА» АКЦІЯ – етнічна чистка, здійснена польським комуністичним режимом у 1947 р. проти українського населення країни. Полягала у примусовій депортації (виселенні) українців з Лемківщини, Посяння, Підляшшя та Холмщини, які увійшли до складу Польщі за Потсдамською угодою, на території у західній та північній частині польської держави, що до 1945 р. належали Німеччині. Офіційним мотивом акції була допомога українців загонам УПА. Активно підтримували акцію СРСР та Чехословаччина.

ВІЧЕ НАРОДНЕ – 1) народні збори в Давній Русі, на яких обговорювалися та вирішувалися важливі громадські справи (оголошення війни, укладання миру, вигнання або запрошення київського князя, вирішення адміністративних питань, реалізація судочинства). Віче відоме вже в добу племінного устрою. На Русі почало відігравати помітну роль з ослабленням князівської влади у період *феодальної роздробленості*; 2) народні збори в західноукраїнських землях у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

«ВІЧНИЙ МИР» 1686 р. – договір між Московією й Річчю Посполитою, який підтверджував умови Андрусівського перемир'я 1667 р. Цей договір став актом остаточного міжнародно-правового поділу *Гетьманщини* на дві частини: Правобережжя залишалося під владою польського короля, а Лівобережжя та Запорізька Січ – московського царя.

ВОЄВОДА – 1) воєначальник, командувач. У соціальній ієрархії Київської Русі стояв нижче князя і вище бояр; 2) обіймав адміністративну і військову владу у *воєводствах*, був членом королівського Сенату в Польщі та головував на місцевих сеймиках, хоча нерідко його влада обмежувалася місцевою *шляхтою*.

ВОЄВОДСТВО – 1) адміністративно-територіальна одиниця на Русі. Найбільша адміністративно-територіальна одиниця тих часів була земля (Київська, Волинська, Полоцька і так далі), на чолі якої стояв удільний князь. Земля, у свою чергу, ділилась на воєводства, на чолі кожного з яких стояв *воєвода*, який підкорявся безпосередньо князю; 2) адміністративна територіальна одиниця в Литві та Польщі у ХV–ХVІІІ ст., яку очолював воєвода. На українських землях у складі Речі Посполитої існували Белзьке, Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське, Чернігівське та Руське воєводства. Із включенням Правобережжя та Волині до складу Росії *в.* були замінені намісництвами та губерніями; 3) адміністративно-

територіальна одиниця Польщі у 1921–39 рр.; 4) адміністративно-територіальна одиниця у сучасній Польщі.

«ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ» – див. *ПОЛІТИКА «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ»*.

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК – союз радянських республік, який оформився упродовж травня – червня 1919 р. для спільної боротьби проти іноземної інтервенції. До його складу належала Росія, Україна, Литва, Латвія, Білорусь, Крим.

ВОЛИНЯНИ – назва східнослов'янського союзу племен, який мешкав на території Волині у басейні Західного Бугу. Згадки про Волинян містяться у давньоруських літописах (Повість минулих літ) та іноземних хроніках (Баварський анонім X ст.). Є припущення, що волиняни утворили племінний союз і у більш ранніх джерелах згадуються під назвою дуліби. Наприкінці X ст. на території, де мешкали в. було утворене Володимиро-Волинське князівство.

ВОЛОЧНА ПОМІРА – обмір та перерозподіл землі у великокнязівських та приватних маєтках *Великого князівства Литовського*, проведені за «Уставою на волоки» 1557 р. в. п. передбачала підвищення продуктивності *фільваркових* і селянських господарств з метою збільшення виробництва.

ВОТЧИНА – 1) пануюча феодальна власність на Русі в XI–XV ст., що передавалася у спадок; 2) комплекс феодальної земельної власності (землі, будівлі, реманент) і пов'язаних з нею прав на феодально залежних селян. У XVI–XVIII ст. в Польщі та Україні переважала в., яка отримала назву *фільварок*.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ (ВУЦВК) – найвищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий і контролюючий орган державної влади УРСР в період між Всеукраїнськими з'їздами Рад. Діяв упродовж 1917–1938 рр. Протягом 1919–1935 рр. ВУЦВК очолював Г. Петровський.

Г

ГАЙДАМАКИ (від тур. «нападати») – 1) учасники українських повстанських збройних загонів на Правобережній Україні, що належала Речі Посполитій у XVIII ст. У 1735, 1754, 1750 і 1768 рр. вони брали участь у масових повстаннях, а в інший час робили окремі напади на польських поміщиків і євреїв; 2) учасники українських військових формувань у 1917–1921 рр., що входили до складу Армії УНР.

ГАЙДАМАЧЧИНА (від «гайдамака» з тур., що означає неспокійну, бунтівну людину) – стихійні народні заворушення на Правобережній Україні. Назва «гайдамака» вперше зустрічається з 1712 р.

ГАЙДУКИ (угор. – піхотинці) – 1) учасники збройної боротьби південних слов'янських народів проти турецьких загарбників у XV–XIX ст.; 2) легкоозброєні воїни, які перебували на службі в угорських і польських поміщиків у XVIII–XIX ст.; 3) у Росії за Петра I – кінні панські лакеї.

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ – уряд *Гетьманщини*. Створена Богданом Хмельницьким під час національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 років. Здійснювала все військове, адміністративне, судове та фінансове управління. *Гетьман* через *г. в. к.* здійснював управління військовими, адміністративними, судовими та фінансовими справами держави. *Г. в. к.* підпорядковувалась гетьману, а безпосередньо керував її діяльністю генеральний писар. До складу канцелярії належала вся генеральна старшина, крім генерального судді. Здійснювала нагляд за рішеннями *Генерального військового суду* з кримінальних і політичних справ. Усе діловодство було українською мовою. Місцем перебування канцелярії була гетьманська резиденція

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА РАДА – орган центрального державного управління в Україні протягом 1648–1750 рр., збори козацького війська, на яких обирали гетьмана або розв'язували важливі політичні, військові, фінансові, а також судові справи.

ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА – 1) вища військова і державна адміністрація в *Гетьманщині* (XVII–XVIII ст.); 2) рада при *гетьманові* часів *Гетьманщини*, до якої належали *генеральний обозний, генеральні судді, генеральний писар, генеральний осавул, генеральний хорунжий, генеральний підскарбій та генеральний бунчужний*; 3) в період *Гетьманату* (1918 р.) – вищий старшинський командний склад Збройних Сил *Української держави*, до якої належали *генеральний хорунжий, генеральний бунчужний та генеральний осавул*.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ БУНЧУЖНИЙ – 1) виборна посадова особа, що обіймала одну з найвищих урядових посад у *Гетьманщині* (XVII–XVIII ст.); 2) у *Гетьманаті* (1918 р.) – військове звання особи вищого командного складу збройних сил *Української держави*.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ СУД – найвищий судовий орган *Гетьманської держави*. Очолював сам *гетьман*, а його постійним заступником був один із *генеральних суддів*.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОБОЗНИЙ – один із вищих чинів в українському козацькому війську, відав обозом й артилерією. Був у складі *генеральної старшини*. Під час військових походів виконував функції *наказного гетьмана*.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОСАВУЛ – один із вищих чинів в українському козацькому війську, член *генеральної старшини*. Виконував урядові доручення судового, поліцейсько-охоронного та дипломатичного характеру.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПИСАР – 1) член генеральної старшини, керівник *Генеральної військової канцелярії* в козацькому війську; вища службова особа, яка вела справи гетьманського уряду в Україні XVII–XVIII ст. *г. п.* об'єднував функції канцлера та міністра закордонних справ і зберігав державну печатку; 2) у 1917–1918 рр. – член Генерального Секретаріату ЦР УНР, вища службова особа УНР.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПІДСКАРБІЙ – член *Генеральної старшини*, завідував державним скарбом і фінансами в гетьманській державі.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАРІАТ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ – назва українського уряду, створеного за рішенням Малої Ради від 15 червня 1917 р. Проіснував до 9 (22) січня 1918 р. Потім був перейменований на Раду Народних Міністрів УНР.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУД – найвища судова установа УНР. Створений 17 грудня 1917 р. Складався з карного, цивільного і адміністративного відділів.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУДДЯ – член *генеральної старшини*, крім судових функцій виконував доручення *гетьмана* та *старшинської ради*, переважно військового та дипломатичного характеру.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ХОРУНЖИЙ – член *генеральної старшини*, охоронець військового стягу в козацькому війську.

ГЕНОЦИД – (у перекладі з лат. і грец. означає вбивство роду чи племені). Термін «г.» з'явився після Другої світової війни як категорія міжнародного права. Зокрема, 9 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила «Конвенцію про запобігання та покарання за злочин геноциду», яка юридичної чинності набула 9 січня 1951 р. У ній *г.* називалися будь-які свідомі дії, спрямовані на повне або часткове винищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Його складовими є вбивство членів групи, заподіяння тілесних чи психічних ушкоджень, навмисне створення умов життя, розрахованих на фізичне винищення групи, насильницьке переміщення дітей однієї групи до іншої. Сторони, які підписали Конвенцію, дійшли висновку, що геноцид в усі часи завдавав людству великих втрат.

ГЕОПОЛІТИКА (від грец. – земля та мистецтво управління державою) – політологічна концепція, що вбачає у [політиці](#) засадничу, визначальну роль [географічних](#) факторів: просторове розташування країни, розмір [території](#), наявність чи відсутність, обмеженість [природних ресурсів](#), [клімат](#), кількість [населення](#).

ГЕРАЛЬДИКА – допоміжна історична дисципліна, що вивчає походження та соціальні функції символів, емблем і гербів, закономірності їхнього графічного зображення й особливості композиції їхніх окремих елементів, значення останніх як своєрідних наукових джерел.

ГЕТЬМАН (від нім. – начальник, з тур. – батько народу) – в Україні у XVI–XVIII ст. – воєначальник козацького війська. З 1648 р. гетьман став на чолі державної організації. *Г.* був головнокомандуючим, очолював адміністрацію, відав фінансами, мав законодавчу, а з XVII ст. також і найвищу судову, владу. Обирався *козаками*, а з 1708 р. призначався царським *урядом*. На Лівобережній Україні посада *г.* існувала до 1764 р. З 1663 р. до 1681 р. посада *г.* існувала також на Правобережній Україні. Титул *г.* мав П. Скоропадський (квітень – грудень 1918 р.

ГЕТЬМАН ВЕЛИКИЙ (ЗЕМСЬКИЙ) – головнокомандуючий військом *Великого князівства Литовського* в походах.

ГЕТЬМАН ДВІРСЬКИЙ (ПОЛЬНИЙ) – помічник *великого гетьмана* у *Великому князівстві Литовському*, командував найманими військами.

ГЕТЬМАН НАКАЗНИЙ – в Україні у XVII–XVIII ст. – особа, яка тимчасово обіймала посаду гетьмана під час відсутності гетьмана.

ГЕТЬМАНАТ – напівофіційна назва *Української держави* за часів *гетьмана* П. Скоропадського (1918 р.). *Г.* замінив собою УНР *Центральної Ради*. Замість парламентської форми правління республікою, П. Скоропадський установив одноосібну (*авторитарну*), сконцентрувавши в своїх руках законодавчу, виконавчу гілки влади. В економічному устрої гетьман стояв на позиціях відновлення приватної власності на землю, заводи, фабрики, природні багатства та посилення влади капіталу. *Г.* був замінений владою *Директорії*.

ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА – див. *Гетьманат, Українська держава*.

ГЕТЬМАНСЬКІ СТАТТИ – документи державно-правового та міжнародно-правового характеру, що визначали устрій України у XVII–XVIII ст. та взаємовідносини України та Московської держави.

ГЕТЬМАНЩИНА – напівофіційна назва Лівобережної України, що на правах автономії була у складі Московського царства. Її очолював гетьман. *Г.* вживається лише як науково-історичний термін.

ГОЛОВНА УКРАЇНСЬКА РАДА – політична організація, заснована 1 червня 1914 р. у Львові представниками трьох галицьких партій: національно-демократичної, радикальної та соціал-демократичної. Проіснувала до 1915 р. Лідером був К. Левицький.

ГОЛОВШИНА – термін давньоруського права. Означав 1) вбивство; 2) певну суму грошей, що сплачував вбивця на користь родичів убитого.

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. – трагічна сторінка в історії українського народу, пов'язана з *колективізацією*. Масовий штучний голод призвів до багатомільйонних людських втрат у сільській місцевості на території Української СРР (землі сучасної України, за винятком семи західних областей, Криму та Південної Бессарабії, які тоді не входили до УСРР) та Кубані, переважну більшість населення якої становили українці. Повні демографічні втрати, включаючи зниження народжуваності, у межах України внаслідок з. сягали 5 млн. осіб.

ГОНКА ОЗБРОЄНЬ – процес прискореного нагромадження зброї та воєнної техніки, їх якісне вдосконалення на базі *мілітаризації* економіки та інших сфер суспільного життя.

ГОРОДЕЛЬСЬКА УНІЯ 1413 р. – угода великого князя литовського Вітовта та польського короля Ягайла, підписана в замку Городель 2 жовтня 1413 р. Фактично поновлювала *Кревську унію*. Передбачала об'єднання Польщі та Литви в одну державу, гарантувала автономію Литви у складі цієї держави, уніфікацію адміністративно-територіального устрою, запровадження в Литві сейму та посадових осіб, подібних до польських, перехід права на єдиновладдя одному із співправителів у разі смерті іншого. Традиційно *Г. у.* вважається початком оформлення станових прав литовської *шляхти*. Литовська *шляхта* католицького віросповідання одержала гарантії прав власності та політичний пріоритет у порівнянні з православною.

ГОТИ – одне з найбільш відомих в історії Європи часів пізньої Римської імперії східногерманське племінне об'єднання. На території України з. проживали від кінця II до рубежу IV–V ст., створивши державу Германаріха. Кінець гегемонії з. у східній Європі наприкінці IV ст. поклали *гуни*.

ГРИВНЯ – 1) основна лічильна одиниця так званої «*кунної*» системи у Київській Русі; 2) зливok срібла, що був грошовою і ваговою одиницею у Давній Русі.

ГРОМАДА (ОБЩИНА) – 1) сільське адміністративно-територіальне поземельне об'єднання в Україні та Білорусії у дореволюційний період;

2) суспільно-політичні організації української ліберально-демократичної інтелігенції в другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні. Першу українську громаду засновано в Києві у 1859 р.

ГРОМАДИ – 1) напівлегальні організації української інтелігенції культурно-політичного напрямку, що діяли у другій половині XIX – на початку XX ст. *Г.* не мали програм і не були чіткими організаційними структурами; 2) у більш широкому значенні – згуртування осіб українського походження, в тому числі на еміграції.

ГРОМАДІВЦІ – члени *ГРОМАД*.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА – збройна боротьба за державну владу між класами та соціальними групами всередині країни; найгостріша форма соціальної боротьби.

ГУНИ – кочовий тюркомовний народ, який з'явився у степах України, змінивши іраномовних кочовиків і відкрив епоху «*великого переселення народів*».

Д

ДВОВЛАДДЯ – своєрідна форма влади двох антагоністичних сил, яка склалася в Росії після Лютневої революції 1917 р. Її зміст полягав у тому, що виконавча влада в державі належала Тимчасовому уряду, а законодавча – Радам. Тимчасовий уряд збройним шляхом ліквідував двовладдя і встановив повноту своєї влади 3–4 липня 1917 р.

ДВОРЯНСТВО – привілейований стан середньовічного суспільства, основою економічної та політичної могутності якого була власність на землю.

ДЕКАБРИСТИ – перші російські дворяни-революціонери, які 14 (26) грудня 1825 року збройною силою прагнули встановити в Росії конституційний лад. Вони боролися за повалення царату та скасування кріпацтва. Основні гасла *д.* були гаслами буржуазної революції, яка змітає феодалізм і дає можливість розвинути капіталістичному ладу. Особливістю російського історичного розвитку було те, що почин у боротьбі проти феодалізму взяли на себе революціонери з дворян. Основною причиною *д.* руху стала криза феодально-кріпосницької системи, Вітчизняна війна 1812 р., яка призвела до активного поширення західноєвропейських ідей, глибшого ознайомлення з соціальним і політичним життям Європи. Цілі руху відображали історичні завдання, що виникли у розвитку Росії того часу. Рух виник на ґрунті російської дійсності.

ДЕКЛАРАЦІЯ – 1) пояснення, заява; 2) від імені партії, уряду урочисте проголошення основних принципів діяльності.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ 1990 р. – документ, прийнятий Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. Проголошував наміри українського народу самостійно вирішувати свою долю. Д. заклала основи майбутньої незалежності України.

ДЕКРЕТ (лат. – постанова, постановити) – 1) постанова, рішення; 2) законодавча постанова вищих органів влади.

ДЕЛІМІТАЦІЯ КОРДОНУ (від фр. – визначення меж) – визначення угодою загального напрямку та проходження кордону між державами.

ДЕМОКРАТІЯ (грец. – влада народу) – 1) форма політичного й економічного устрою суспільства, заснована на визнанні народу основним джерелом влади; 2) тип держави, яка декларує та втілює на практиці принципи народовладдя, права та свободи громадян, рівні можливості для діяльності різних політичних сил, контроль за діями органів влади.

ДЕНОМІНАЦІЯ – зміна номінальної вартості грошових знаків з обміном за певним співвідношенням старих грошових знаків на нові.

ДЕПОРТАЦІЯ (лат. – висилаю, засилаю) – примусове виселення осіб чи груп населення, а інколи й народів з місця постійного проживання унаслідок адміністративного або судового рішення.

ДЕРЖАВА – політико-територіальна організація, яка має *суверенітет*, спеціальний апарат управління та примусу і здатна надавати своїм наказам та розпорядженням загальнообов'язкову силу для усього населення країни.

ДЕРЖАВНА ДУМА – законодавчий представницький орган Російської імперії (1905–1917 рр.). Запроваджена відповідно до царського Маніфесту про дарування народам Росії політичних свобод і законодавчого представництва, прийнятий 17 жовтня 1905 р.

ДЕРЖАВНА СИМВОЛІКА – зовнішня атрибутика країни у формі знаків, символів, кольорів тощо, яка репрезентує національно-державницьку ідею.

ДЕРЖАВНИЙ РЕЖИМ – сукупність форм і методів здійснення державної влади.

ДЕСТАЛІНІЗАЦІЯ – офіційний курс СРСР і система партійно-державних засобів для викриття культу особи Й. Сталіна та його наслідків.

ДИКЕ ПОЛЕ – історична назва незаселеної території південноукраїнського степу. Термін виник у XVI ст., коли відбувалася колонізація

району козацтвом, а вийшов з ужитку в другій половині XVIII ст., коли відбулося освоєння степу аж до узбережжя Чорного моря. *Д. п.* – у вузькому розумінні історична назва нерозмежованих і слабо заселених причорноморських степів між середньою і нижньою течією Дністра на заході,

нижньою течією Дону та Сіверським Дінцем на сході, від лівої притоки Дніпра – Самари і верхів'їв притоків Південного Бугу – Синюхи та Інгула на півночі, до Чорного і Азовського морів і Криму на півдні, у широкому розумінні – назва всього Великого Євразійського Степу, який також називали Великою Скіфією в часи античності чи Великою Тартарією в часи середньовіччя у європейських і Дешт-і-Кипчак у східних (переважно перських) джерелах.

ДИКТАТУРА – повноваження, влада, можливо необмежені законами.

ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРИАТУ – влада пролетаріату в союзі з біднішим і середнім селянством, яка встановилася в Радянській Росії після Жовтневого перевороту 1917 р. Політичними ідеологами *д. п.* були більшовики та есери.

ДИРЕКТОРІЯ – тимчасовий революційний орган, створений у ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. на засіданні *Українського Національного Союзу* для керівництва повстанням проти *гетьмана*. Після перемоги – верховний державний орган УНР. Сформована у складі п'яти членів. Головою *Д.* до лютого 1919 був В. Винниченко, командуючим військом – С. Петлюра (з 10 лютого 1919 р. голова *Д.*). *Д.* припинила своє існування після закінчення радянсько-польської війни 1920 р.

ДИСИДЕНТ (лат. – не погоджуватися, не згодний) – у середньовіччя – особа, яка відступає від учення пануючої церкви, пануючого віросповідання, пізніше – інакомисляча особа, не згодна з пануючою ідеологією та політичним режимом.

ДИСИДЕНТСТВО (ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ) – морально-політична опозиція до існуючого державного (політичного) ладу, панівних у суспільстві ідей і цінностей. *Д. рух*, учасники якого в СРСР виступали за демократизацію суспільства, дотримання прав і свобод людини, в Україні – за вільний розвиток української мови та культури, реалізацію прав українського народу на власну державність.

ДИСКРИМІНАЦІЯ (лат. – розрізняю, розділяю) – цілеспрямоване обмеження або позбавлення прав і законних інтересів осіб або соціальних груп за расовою чи *національною* належністю, політичними чи релігійними переконаннями, статтю тощо; створення нерівноправних умов для *держави* або групи держав.

ДИСТРИКТ «ГАЛИЧИНА» – адміністративна одиниця у складі Генерал-губернаторства, створена німецькими окупантами під час Другої світової війни. Д. «Г.» з центром у Львові складався з Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Тернопільської (за винятком північної частини) областей. На чолі Д. «Г». стояв губернатор, урядовою мовою була німецька.

ДІАСПОРА (грец. – розсіяння) – частина народу, яка назавжди з якихось причин залишила історичну батьківщину і поселилася в іншоетнічному середовищі.

ДОІСТОРИЧНИЙ ПЕРІОД – період в *еволюції* людини та людського суспільства, стосовно якого немає письмових свідчень. Опосередкованим свідченням про *еволюцію* людини та людського суспільства в *д. н.* є різноманітні археологічні знахідки.

ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА (ДКРР) – назва державного формування на території Харківської, Катеринославської та частини Херсонської губерній і деяких районів Облaсті війська Донського. Проголошена частиною РСФРР на 4-му з'їзді Рад Донецько-Криворізької області у Харкові 27–30 січня 1918 р. З початком німецької окупації припинила своє існування.

ДРЕВЛЯНИ – східнослов'янське плем'я (союз племен), областю розселення якого є Прип'ятське Полісся і басейн р. Тетерева. Створили власне князівство з центром у м. Іскоростень. Під час княжіння Ольги увійшли до складу *Київської Русі*.

ДРОБИЦЬКИЙ ЯР – місце масового знищення фашистськими окупантами єврейського населення м. Харкова у січні 1942 р. Кількість загиблих становить 30 тис.

ДРУЖИНА – озброєний загін найближчих соратників князя, його оточення. Формувалася на засадах особистої залежності від князя. До XIII ст. відбувається розшарування *д.* на «старшу» – бояр, які вступають у *васальні відносини* з князем, та «молодшу» – отроків, які перетворюються на князівський двір напіввільних слуг.

ДУХОВЕНСТВО – священнослужителі, які виконують релігійні обряди та служби.

Е

ЕВАКУАЦІЯ (від лат. – спорожнюю) – вивезення населення, поранених, полонених, а також матеріальних засобів з місцевості, що

перебуває під загрозою нападу ворога або стихійного лиха, з театру бойових дій у тил.

ЕВОЛЮЦІЯ – процес поступових змін, суть яких полягає в спрощенні або ускладненні розвитку чого-небудь або кого-небудь.

ЕКСПАНСІЯ (від лат. – розповсюдження) – 1) розширення кордонів, сфер впливу, захоплення територій, ринків збуту та сировини; 2) політичне та економічне поневолення інших країн.

ЕМІГРАЦІЯ (лат. – виселення, переселення) – виїзд громадян зі своєї країни в іншу на постійне проживання через політичні, економічні чи ще якісь причини; сукупність емігрантів, що живуть у певній країні.

ЕМСЬКИЙ АКТ 1876 р. – указ Олександра II про заборону друку українською мовою оригінальних і перекладених творів (включаючи тексти до нот), завезення українських книг і брошур з-за кордону. Заборонялося також давати українські вистави, влаштовувати концерти і декламації. Назва указу походить від назви німецького містечку Емс, де він був підписаний 18 (30) травня 1876 р.

ЕНЕОЛІТ – мідно-кам'яний вік, перехідний період від кам'яного до бронзового віку (IV–III тис. до н. е.).

ЕТНОГЕНЕЗ (від грец. – народ і походження) – походження, процес формування, становлення того чи іншого етносу, народу.

ЕТНОГРАФІЯ (від грец. – народ і пишу) – наука, що вивчає побут і культурні особливості народів світу, культурно-історичні взаємовідносини народів.

ЕТНОПОЛІТИКА – сфера суспільного життя в багатонаціональних державах: політичні стосунки державної нації з етнічними групами всередині держави, а також етнічних груп між собою. Як наука започаткована у Греції, сформувалася у XX ст. після Першої світової війни.

ЕТНОС (від грец. – народ) – вид спільності людей, що історично виник і представлений племенем, народністю, нацією, володіє спільними рисами, стабільними особливостями культури та психологічного складу, а також свідомістю своєї єдності та відмінності від інших.

Є

ЄВАНГЕЛІЄ (грец. – добрі новини) – ранньохристиянські твори, що розповідають про земне життя Ісуса Христа. Це частина Біблії.

ЄВРОПЕЙСЬКА БЕЗПЕКА – комплекс заходів, зобов'язань, спрямованих на забезпечення взаємовигідного співробітництва на

принципах мирного співіснування, воєнної розрядки, роззброєння, інших гарантій миру в Європі.

Ж

«ЖДАНОВЩИНА» – кампанія морально-психологічного тиску на суспільство, яку здійснював головний ідеолог СРСР А. Жданов. В Україні здійснювалася під гаслами боротьби проти націоналізму. У цей час відбувалося переслідування українських письменників і поетів, зокрема, М. Рильського, Ю. Яновського, І. Сенченка, О. Довженка, а також спостерігалася нагнітання ідеологічної нетерпимості, звинувачення в «антинауковості», «космополітизмі» тощо.

З

ЗАКУПИ – категорія феодально залежних селян у Київській Русі та Україні у XIV–XVI ст. У Київській Русі так називалися люди, які через різні причини втрачали власне господарство і змушені були йти в кабалу до феодала за купу (грошову позику) і працювати на нього. В Україні – це збіднілі селяни, яких феодали приваблювали на свої землі та давали їм позички грошми, збіжжям. Якщо упродовж 10 років борг не сплачувався, то з. перетворювалися на кріпаків.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ – 1) суспільно-політична та військово-адміністративна організація українського козацтва, що склалася у другій половині XVI ст. за дніпровськими порогами; 2) назва української козацької держави. За наказом Катерини II у 1775 р. була ліквідована.

«ЗАСТІЙ» – назва періоду історії СРСР 1964–1985 рр., яка виникла в середовищі публіцистів у часи першої хвилі *Перебудови*. Застою у розумінні зупинки, стагнації в економічному розвитку СРСР не було, про що переконливо свідчать статистичні дані. Однак характерними рисами цієї епохи були відставання від розвинених країн світу, інфляційні процеси, швидке старіння основних виробничих фондів, порушення соціалістичної законності, догматизація думки, репресії проти «інакомислячих».

ЗАХІДНА УКРАЇНА – термін, яким у різні часи української історії означали певну сукупність українських земель, які належали *Австро-Угорщині* у 1867–1918 рр., а також *Західноукраїнську Народну Республіку*. По завершенні у XVII ст. поділів України по Дніпру З. У. називали ту

частину України, яка не була підвладною Російській державі. Це були землі Галичини, Поділля, Волині, Побужжя, Закарпатської України.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА – назва української держави, створеної 19 жовтня 1918 р. Українською Народною Радою у Львові на українських землях колишньої *Австро-Угорщини*.

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО – сукупність неписаних правил і норм поведінки, звичаїв, які склалися в *суспільстві* в результаті їх багаторазового традиційного застосування та санкціоновані *державою*.

ЗДОЛЬЩИНА – один з видів оренди землі, за яким орендна плата сплачується власникові землі частиною врожаю.

ЗЕЛЕНИЙ КЛИН («ЗЕЛЕНА Україна») – південна частина Далекого Сходу Росії. Названа так українськими переселенцями (у 1926 р. 41 % населення Зеленого Клину були українці).

ЗЕМЕЛЬНА РЕНТА (повертаю, сплачую) – доход з землі або майна, що його власники (феодала-землевласники) регулярно одержують, не займаючись підприємницькою діяльністю, доход у формі процента.

ЗЕМСТВА – органи місцевого самоуправління, що існували в більшості губерній царської Росії згідно з земською реформою 1864 р.

ЗИМОВІ ПОХОДИ АРМІЇ УНР – військові партизанські операції, рейди з'єднань Армії УНР по тилах Червоної та Добровольчої армії Денікіна у 1919–1921 рр. За різними даними, у рейді брали участь від 3 до 6 тис. старшин і козаків під керівництвом М. Омеляновича-Павленка.

ЗИМІВНИК – назва житла (хутора) і форма ведення козацького господарства на Запорожжі, Причорномор'ї та Донщині.

ЗЛУКА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ – акт проголошення об'єднання Наддніпрянської Великої України та *Західноукраїнської Народної Республіки* в єдину незалежну Українську Народну Республіку. Відбулася 22 січня 1919 р. в Києві на Софійському майдані. Однак у ситуації іноземного вторгнення та суперечностей між лідерами обох держав акт на практиці залишився нереалізованим.

ЗНАЧКОВІ ТОВАРИШІ – проміжна ланка між заможним козацтвом і старшиною в *Гетьманщині* кінця XVII–XVIII ст. Підпорядковувалися безпосередньо полковникам і перебували під малим полковим прапором – значком. Йшли за *військовими товаришами* й були першими після сотників. Брали участь у військових походах і виконували дипломатичні доручення. У другій половині XVIII ст. звання *з. т.* надавалися полковій і сотенній старшині та *виборним козакам* як нагорода за службу у разі їх відставки.

ІДЕОЛОГІЯ (від грец. – прообраз, ідея і слово, розум, вчення) – вчення про ідеї, система поглядів, ідей, переконань, цінностей та установок, що виражають інтереси різних соціальних груп, класів, товариств, у яких усвідомлюються й оцінюються відносини людей до дійсності й один до одного, соціальні проблеми та конфлікти, а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності, спрямованої на закріплення або зміну існуючих суспільних відносин.

ІЄРАРХІЯ (від грец. священна влада) – 1) поділ на вищі та нижчі посади або чини; 2) суворий порядок підлеглих нижчих за посадою вищим.

ІЗГОЇ (давньорус. «гоїти» – жити) – у Київській Русі XI–XII ст. – особи, що опинилися поза своєю соціальною групою, середовищем: селяни, які вийшли з *общини*, вільновідпущеники або ті, хто викупився з *холопства*; неписьменні сини священників, *князі*, що втратили родове старшинство; неповноправні люди.

ІМПЕРАТОР (від лат. – володар) – 1) у Стародавньому Римі – почесний титул полководця, а з часу правління Августа (27 р. до н. е.) – титул голови держави; 2) титул голови держави в деяких монархічних країнах. *I.* – вищий ранг порівняно з королем, царем.

ІМПЕРІАЛІЗМ (від лат. *imperium* – влада, панування) – монополістична стадія розвитку капіталізму. Виникнення *I.* у промислово розвинутих країнах відбулося на межі XIX–XX ст. і пов'язано з появою монополій. У політичному й економічному житті суспільства панує фінансова олігархія, що концентрує в своїх руках банківський та промисловий капітал.

ІМПЕРІЯ (лат. – військова влада) – 1) назва монархічної, здебільшого великої держави, очолюваної імператором; 2) назва великих держав, що, як правило, мали колоніальні володіння. Наприклад, колишня Британська імперія, Російська імперія.

ІМПІЧМЕНТ – за конституціями низки країн спеціальні правила (процедура) притягнення до відповідальності вищих службових осіб (президента, міністрів) у випадках порушення ними законів певної країни.

ІНАВГУРАЦІЯ (ІНАУГУРАЦІЯ) (від лат. – посвячую) – урочиста церемонія введення на посаду глави держави або посвячення в сан.

ІНВЕНТАРНА РЕФОРМА 1847–1848 рр. – система заходів, проведених у Російській імперії з уніфікації повинностей і розмірів земельних наділів залежних селян.

ІНДУСТІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ (ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ) – це перехід від переважно аграрної економіки до індустріального виробництва, в результаті якого відбувається трансформація аграрного суспільства в індустріальне. Супроводжується різким підвищенням продуктивності праці, швидкою урбанізацією, початком швидкого економічного зростання, швидким збільшенням життєвого рівня населення. Промислова революція дозволила впродовж життя всього лише 3–5 поколінь перейти від

аграрного суспільства (де більшість населення вело натуральне господарство) до сучасної міської цивілізації.

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ – комплекс заходів із прискореного розвитку промисловості. У СРСР *і.* розпочалася з другої половини 20-х рр. ХХ ст. Була проголошена як партійний курс XIV з'їздом ВКП(б) і здійснювалася за рахунок перекачування коштів із сільського господарства. Особливістю радянської *і.* був пріоритетний розвиток важкої промисловості.

ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ – різновид українського націоналізму. Виник у 20-х рр. ХХ ст. Інтегральні націоналісти закликали до створення нового типу українця, беззастережно відданого нації та справі незалежної державності. Головний ідеолог інтегрального націоналізму – Дмитро Донцов. Він стверджував, що *нація* – це абсолютна цінність, і немає вищої мети, ніж здобуття незалежної держави. На думку Д. Донцова, мета виправдовує засоби, сила волі панує над розумом, краще діяти, ніж споглядати.

ІНТЕГРАЦІЯ (від лат. – відновлення, поповнення) – об'єднання в одне ціле яких-небудь частин або елементів. Виділяють *і.* економічну, *і.* політичну.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ – соціальна група, яка сформувалася в Європі, у тому числі в Україні, у ХІХ ст. *і.* стала провідником у суспільстві певних ідей та ідеологічних концепцій, творцем культури, науки, техніки, мистецтва. Українська *і.* завжди виступала носієм національної свідомості.

ІНТЕРВЕНЦІЯ (з грец. – втручання) – втручання однієї чи кількох держав у внутрішні справи іншої держави або в її відносини з третьою державою. *І.* буває військова, економічна, дипломатична. Всі види *і.* заборонені міжнародним правом і несумісні зі статутом ООН.

ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ – відтворення *еволюції* людини як особистості, форм і проявів її поведінки відповідно до зміни суспільних форм існування людства, трансформації людських цивілізацій.

ІСТОРІОГРАФІЯ (з грец. – письмова розповідь про минуле) – 1) спеціальна історична дисципліна, що вивчає історію історичної науки; 2) сукупність досліджень, присвячених темі або історичному епосу.

ІСТОРІЯ (від грец. – оповідь про минулі події, дослідження, знання) – наука, що вивчає в хронологічній послідовності розвиток людського суспільства. Перша засвідчена у писемних джерелах назва історичної території України – Руська земля.

КАДЕТИ – члени конституційно-демократичної партії, що оформилася у 1905 р. Партія була однією з головних політичних сил Росії, що репрезентувала ліберально-монархічну *буржуазію*.

КАТОЛИЦИЗМ (від грец. – загальний, вселенський) – один із головних, поряд із православ'ям і протестантизмом, напрямів у християнстві.

КИЇВСЬКА РУСЬ – осучаснена назва держави східних слов'ян, що існувала в IX–XII ст. і охоплювала територію від Балтики до Чорного моря, від Закарпаття до Волго-Окського межиріччя.

КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКЕ ТОВАРИСТВО (БРАТСТВО) – таємна політична організація, що утворилася в грудні 1845–січні 1846 рр. у Києві й існувала до кінця березня 1847 р. Засновниками товариства були М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозірський, до яких приєдналися О. Маркович, О. Навроцький, І. Посяда. У квітні 1846 року до товариства вступив Т. Г. Шевченко. Боролися за скасування кріпацтва та відстоювали самостійність України.

КІШ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ – 1) центральний орган управління в Запорозькій Січі, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами. Виник з часу заснування Січі (XVI ст.) і зазнав тієї ж еволюції, що й сама Січ. Спочатку був лише виконавчим органом, що обирався та контролювався військовою радою. За часів Нової Січі (1734–1775 рр.), коли компетенція козацької ради звузилася, *к. з. с.* взяв на себе частину її функцій. В останні десятиріччя існування Січі лише формально обирався військовою радою, а фактично призначався радою старшини. 2) Збірна назва для означення всього військового товариства запорозьких козаків. 3) Козацький військовий табір, у якому знаходилася військова старшина на чолі з кошовим отаманом, що здійснювала управління всіма справами Війська Запорозького. Термін «кіш», «кхощ» – татарського походження і має декілька значень: а) головна квартира старшого чабана – отамана, який керував громадою власників десяти отар, в кожній з яких було по тисячі овець; б) тимчасове місце постою, військовий табір, головна квартира війська під час походу тощо.

КОЗАКИ (КОЗАЦТВО) (від. тюрк. – ходити, блукати) – 1) вільні, незалежні озброєні люди XV–XVI ст. в Україні та Росії; 2) суспільний стан в Україні XVI–XVIII ст., який виник у процесі боротьби землеробського і кочового населення в зоні т. зв. Великого кордону, який розділяв європейську та азійську цивілізації. Аналоги козакування на українських теренах відомі з давніх часів, але назва «козак» закріплюється за охоронцями прикордоння

лише з другої половини XV ст. У 70-х роках XVI ст. уряд Речі Посполитої утворює перший козацький реєстр, закріпивши за реєстровцями низку прав і привілеїв. *К.* формувалося з представників різних суспільних станів: міщан, бояр, шляхти, селянства, причому останнє козачилося масово в часи соціальних заворушень. У ході Визвольної війни середини XVII ст. *к.* в особі своєї старшини здобуває владу в новоствореній Гетьманській державі. У складі Росії *к.* до кінця XVIII ст. фактично трансформується в регулярні частини російської армії та кріпаків петербурзьких і московських вельмож. Значна частина українського *к.* була переселена на Кубань.

КОЗАКИ НИЗОВІ, СІЧОВІ, ЗАПОРОЗЬКІ КОЗАКИ – відколи козаки опанували простори нижче Дніпрових порогів, так званий Низ або Запоріжжя, де починає формуватися незалежний соціальний стан, непідвладний державному устрою Литви та Польщі, починається новий більш потужний етап розвитку козацтва. З самого початку заселення Низу козаки для захисту від наскоків ворога будували «городці» та «засіки». Таких укріплень було чимало, але жодне з них не могло втримати натиску значних сил ворога. У 1530-х рр. козаки самі збудували Томаківську Січ і створили власну військову організацію. У 1553 році князь із Волині – Дмитро Байда-Вишневецький (р. н. невідомий – 1563 р.) зібрав роту козаків (понад 300 чоловік), озброїв їх і пішов за Дніпровські пороги. Там на віддаленому але стратегічно важливому острові Мала Хортиця збудував укріплення з кам'яним замком – «Січ». Ця назва походить від слова «сікти» («засіка» – укріплення). У 1550-х рр. Дмитро Вишневецький перетворює Запоріжжя на осередок всього козацтва. Від «Січі» та «Низу» пішла назва – *січові, низові, запорізькі козаки*. Січ на довгий час стає осередком козацтва. Все запорозьке *козацтво* поділялось на січових та зимових (*паланкових*) козаків.

КОЗАКИ-ПІДПОМІЧНИКИ – категорія козацтва, яка утворилася у процесі його економічного розшарування в кінці XVII ст. і вперше була оформлена при гетьмані Мазепі у 1701 р. Менш заможні, ніж виборні козаки, *к.-п.* повинні були виряджати від 2–3 дворів одного козака для постійної військової служби.

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА – адміністративне та військове керівництво козацького війська. Поділялася на полкову та сотенну.

КОЗАЦЬКІ КЛЕЙНОДИ – дорогоцінні військові знаки, регалії або атрибути українського *козацтва*, що використовувалися в XVI–XVIII ст. До них належали булава, бунчук, гербова печатка, литаври, пернач, хоругва тощо. Мали символічний характер і були ознакою влади.

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ (від фр. – співробітництво) – напрям під час військових дій на окупованій території, до якого належать особи з місцевого населення, які співпрацюють із загарбниками.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ – перебудова сільського господарства на основі об'єднання дрібних селянських господарств у великі колективні кооперативні підприємства (у СРСР – в колгоспи). Офіційно к. проголошена у СРСР як політичний курс на листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б). Супроводжувалася *розкуркуленням* та *голодомором 1932-1933 рр.*

КОЛІВЩИНА – народно-визвольне повстання *гайдамаків* на Правобережжі проти панування *Речі Посполитої* у 1768–1769 рр.

КОЛОНІЗАЦІЯ – заселення незайманих земель або захоплення чужих територій із подальшим їх заселенням. Наприклад, грецька колонізація півдня України: поселення греків, або, як їх часто називають, колонії, з'явилися на берегах Чорного моря на завершальному етапі Великої грецької колонізації, яка хронологічно охоплює VIII–VI ст. до н. е.

КОМІТЕТИ БІДНОТИ (КОМБІДИ) – селянська організація в Україні (1918–1920 рр.) та Росії (1918 р.), створені більшовиками для змінення радянської влади на селі.

КОМУНА (від франц. – община, від лат. – спільний) – 1) за середньовіччя в Західній Європі – міська громада, що домоглася незалежності від феодала й права на самоврядування; 2) у період Великої Французької революції кінця XVIII ст. – муніципальне самоврядування в Парижі та інших містах; 3) Паризька Комуна 1871 р. – революційний уряд Франції; 4) нижча адміністративно-територіальна одиниця місцевого управління у Франції, Бельгії та деяких інших країнах; 5) одна з форм колективного сільськогосподарського виробничого кооперування.

КОНСТИТУЦІЯ (від лат. – устрій, установлення) – 1) у Стародавньому Римі – акти, які видавав імператор; 2) основний закон держави, який визначає державний і суспільний устрій, принципи та порядок утворення представницьких органів влади, виборчої системи, основних прав і обов'язків громадян. К. є основою всього законодавства, звідси її друга назва – «Основний закон».

КОНФЕДЕРАЦІЯ (від лат. – спілка, об'єднання) – 1) союз окремих суверенних держав, об'єднаних спільними керівними органами, створений для певних цілей, переважно зовнішньополітичних і воєнних; 2) спілка, товариство, об'єднання будь-яких організацій; 3) у Польщі в XVI–XVIII ст. – тимчасові військово-політичні союзи шляхти, що створювалися

для збереження її привілеїв, захисту прав католицької церкви тощо. Поширювалися й на загарбаних Польщею українських землях.

КООПЕРАЦІЯ (від лат. – співпраця) – добровільні об'єднання людей для спільної господарської діяльності.

КОРЕНІЗАЦІЯ – напрям національної політики більшовицької партії з середини 20-х до середини 30-х років ХХ ст. Проголошена ХІІ з'їздом ВКП(б) у квітні 1923 р. з метою здобуття центральним керівництвом визнання з боку республік. В Україні отримала назву *українізації*.

КОРІННИЙ ПЕРЕЛОМ – початок докорінного перелому в ході Великої вітчизняної війни – Сталінградська битва (17 липня 1942 р. – 2 лютого 1943 р.), під час якої Німеччина та її союзники втратили 1,5 млн осіб, тобто чверть усіх діючих на радянсько-німецькому фронті фашистських військ, стала не тільки початком корінного перелому в Другій світовій війні, а й початком визволення території України. Завершення *к. п.* у ході Великої вітчизняної війни – липень-серпень 1943 р. – Курська битва, яка завершилася взяттям м. Харкова. Радянські війська перейшли у наступ. Завершення *к. п.* у Другій світовій війні – грудень 1943 р. Форсування Дніпра і взяття Києва зірвало план Гітлера стабілізувати лінію фронту, створити неприступний «Східний вал» і перейти до затяжної позиційної війни з метою вимотування сил Червоної армії. Саме тому перемога в битві за Дніпро і стала завершенням *к. п.* в Другій світовій війні.

КОРОННИЙ ГЕТЬМАН – начальник – 1) у Польщі та Великому князівстві Литовському з другої половини XV ст. – командувач збройними силами. Спочатку призначався королем на час воєнних дій. З 1503 р. посада Гетьмана великого коронного, згодом *Гетьмана* великого литовського стала постійною, а з 1581 р. – довічною. Гетьмани польні (коронний і литовський) були помічниками гетьмана. Займалися організацією постачання війська, розвідки, керували найманими військами тощо; 2) після утворення 1572 р. реєстрового козацтва називали його керівників.

КОШОВИЙ ОТАМАН – виборна посадова особа в *Запорозькій Січі* (XVI–XVII ст.), яка зосереджувала у своїх руках найвищу військову, адміністративну та судову владу. До сер. XVII ст. називався *гетьманом*. Під час воєнних походів мав необмежену владу, в мирний час найважливіші питання виносив на розгляд *Генеральної старшини, Генеральної військової ради*. Обирався Генеральною військовою радою терміном на один рік.

КРЕВСЬКА УНІЯ 1385 р. – державно-політичний союз Польського королівства та *Великого князівства Литовського*, оформлений 14 серпня 1385 р. у місті Крево між польськими послами та великим литовським князем Ягайлом. Ягайло взамін за руку Ядвиги, спадкоємиці польського престолу, і польську корону зобов'язувався прийняти католицтво й охрестити все литовське населення за католицьким обрядом, приєднати до Польщі всі литовські, українські та білоруські землі. Це була спроба об'єднати два мало схожі між собою державних організми. К. у. стала реальною загрозою державній самостійності Великого князівства Литовського й збурила гостру протидію литовсько-українсько-білоруської знаті, яку очолив Вітовт (1392–1430 рр.). Усобиця закінчилася Островською угодою (1392 р.), яка визнавала за Литвою певну політичну *автономію*.

КРІПОСНЕ ПРАВО (КРІПАЦТВО) (від «кріпостей» – купчих документів на землі, відомих у Росії з кінця XV ст.) – система правових норм, які встановлювали залежність селянина від феодала та право останнього володіти селянином-кріпаком як власністю. Особиста залежність від феодала, як правило, юридично закріплювалася державною владою. На українських землях *к. п.* існувало за часів Київської Русі. У період польсько-литовської держави (XVI ст.) закріпаченими стали 20 % селян. На Закарпатті утверджується на початку XVI ст. Визвольна війна середини XVII ст. спричинила фактичне зникнення *к. п.* на більшості території України. На Лівобережжі та Слобожанщині відновлюється за указом Катерини II від 3 травня 1783 р. Скасоване в Галичині, на Закарпатті та Буковині у 1848 р., в Росії та Україні – у 1861 р.

КУНА – грошова одиниця Київської Русі.

КУПЕЦТВО – суспільний прошарок, сферою якого є торгівля. Як соціальний стан *к.* було скасоване після жовтневого перевороту 1917 р.

КУРІНЬ – 1) у XVI–XVIII ст. військово-адміністративна одиниця *Запорізької Січі*, що складалася з кількох сот козаків, очолював її курінний отаман; 2) нижча ланка адміністративно-територіальної системи Лівобережної України з 1648 р. до остаточної ліквідації політичної автономії (1781 р.). *К.* був складовою частиною сотні. Кожен *к.* складався з 30–40 козаків; 3) житловий будинок козаків.

КУРКУЛІ («глитаї») – запроваджений у часи радянської влади термін для визначення заможних селян, т. зв. сільської *буржуазії*. Розрізняють три типи: 1) дореволюційні; 2) радянської пори, що збагатилися, часто навіть серед бідняків, завдяки революції 1917 р. і за сприяння радянської влади; 3) *к.* лише за назвою, а в дійсності – маса середняків, що становили опір колективізації.

Л

ЛАВРА – монастир, який, як правило, підпорядковується вищому церковному органу країни.

ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ (від лат. *statutum* – постанова; встановлюю, вирішую) – назва законодавчого збірника в Литві та Речі Посполитій 1526, 1566, 1588 р. – діяв до 1840 р.

ЛІБЕРАЛІЗМ (лат. – вільний) – система соціально-економічних і політичних поглядів, яка захищає свободи та права особи, приватну власність, демократію, громадянське суспільство, договірний характер державної влади, вільну конкуренцію без права втручання держави в економічні процеси.

ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА – історико-географічна назва частини українських земель на лівому березі Дніпра в складі Російської імперії в другій половині XVII–XVIII ст., після *Андрусівського перемир'я* між Росією та Польщею (1667 р.). Називалася також *Гетьманщиною*. До Л. У. належали території Чернігівської, Полтавської, лівобережної частини Київської та Черкаської областей, Київ з невеликим районом (30–40 верст) довкола нього на Правобережжі, а також північна частина Дніпропетровської області.

«ЛІНІЯ КЕРЗОНА» – умовна назва лінії, яку *Антанта* визнала 8 грудня 1919 р. східним кордоном Польської держави. Проходила від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовський, Дорогуськ-Устилуг, на схід від Грубешова через Крилів і далі на захід від Рави-Руської та на схід від Перемишля до Карпат.

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 р. – угода про об'єднання Литви і Польщі в єдину державу – *Річ Посполиту*. Затверджена 1 липня 1569 р. Мала трагічні наслідки для нашої історії – Україна переходила під повне володіння Польщі, яка посилила соціальне, національне та релігійне гноблення українського народу.

ЛЮСТРАЦІЇ (з польської – перевірка) – періодичні описи державних маєтностей з метою визначення їхньої прибутковості. Л. проводилися для податкових і військових потреб від 1562 р. до кінця XVIII ст. у Польщі, а у 1778–1876 рр. – російським урядом у Литві, Білорусі, *Правобережній Україні*.

М

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО – середньовічне право, за яким міста звільнялись від управління та суду феодала й створювали органи місцевого самоврядування. Виникло у XIII ст. в місті Магдебурзі

МАГНАТ (від лат. – багата, знатна людина) – в ряді країн Західної Європи, зокрема у *Речі Посполитій*, Литві, Білорусі, Україні, Угорщині, в середні віки – великий землевласник, представник аристократичної верхівки суспільства.

МАГІСТРАТ (лат. – уряд, влада) – 1) у Стародавньому Римі – державна посада (наприклад консул, претор, трибун), представник влади; 2) у Литві, Польщі та *Україні* XV–XIX ст. – орган місцевого *самоврядування*, що здійснював адміністративно-судові функції; 4) у Великобританії та Франції – суддя; 5) у США – сукупність усіх державних урядовців, у т. ч. судових.

МАЄТОК (МАЄТНІСТЬ) – земельний наділ в Московському царстві кінця XV – початку XVIII ст., що надавався *державою боярам* і дворянам у тимчасове володіння за військову та державну службу.

МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ – 1) центральний орган державного управління Російської імперії у справах *Лівобережної України*. Заснована Петром I 16 травня 1722 р.; 2) вищий адміністративний орган *Гетьманщини*, утворений указом Катерини II у 1764 р. Ліквідовано указом від 20 жовтня 1786 р.

МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПРИКАЗ – державна установа Московської держави, заснована наприкінці 1662 р. Відав відносинами царського уряду з Україною. *М. п.* ліквідований у 1722 р.

МАЛОРОСІЯ – історична, а згодом офіційна, назва України у XVII–XIX ст. Вперше використана на початку XIV ст. у зв'язку з утворенням Галицької митрополії. Більш широко вживається з середини XVII ст., але поряд із традиційною назвою «Русь» та «Україна». Часто використовувалось поняття «Україна малоросійська». З кінця XVII ст. і до 1835 р. було офіційною назвою *Лівобережної України*. Похідне поняття «малорос» збереглось в офіційній лексиці та діловодстві до 1917 р. У зв'язку з активізацією національного руху поширюється спопуляризоване харківськими романтиками та Т. Шевченко поняття «Україна».

МАСОНСТВО (англ. – каменярь) – космополітичний релігійно-етичний рух. Масони закликають людей до об'єднання та до морального вдосконалення, без уваги на релігійну та національну приналежність, на принципах рівності, братерства, взаємодопомоги та вірності. В Україні перша масонська ложа виникла у 1784 р. у Києві.

МАТРІАРХАТ (лат., грец. – влада матері) – одна з форм суспільного устрою, яка характеризувалася переважним становищем жінки в суспільстві, головним чином за раннього періоду первіснообщинного ладу.

МАХНОВЩИНА – селянський повстанський рух в Україні (1918–1921 рр.) за соціальні та національні права, очолюваний Нестором Махном.

МІГРАЦІЯ (лат – переселяюсь) – переселення, переміщення населення, капіталу, тварин та ін.

МІЛІТАРИЗАЦІЯ (від. лат. – воєнний) – нарощування *державою* своєї збройної могутності, поширення законів воєнного часу та військової дисципліни на цивільні галузі господарства, економіку.

МОБІЛІЗАЦІЯ (від лат. – рухомий) – 1) переведення збройних сил держави на організацію та склад воєнного часу; 2) приведення кого-небудь чи чого-небудь в активний стан, зосередження сил і засобів для досягнення мети.

МОКОШ – богиня врожайності у слов'янській міфології.

«МОЛОДА ГВАРДІЯ» – підпільна комсомольська організація, яка діяла в жовтні 1942 – січні 1943 рр. в умовах фашистської окупації у м. Краснодоні (Донбас) і навколишніх селах. «М. Г.» налічувала 91 члена і складалася з підпільних груп – п'ятірок. Мала підпільну друкарню, радіоприймачі, зброю та вибухівку. Члени «М. Г.» займалися розповсюдженням листівок, звільненням з концтаборів військовополонених і врятуванням 2 тис. краснодонців від вивезення до Німеччини. У січні 1943 р. після жорстоких тортур 71 молодогвардійця було замордовано, лише 11 залишилися живими.

МОНАРХІЯ (від грец. – єдиновладдя) – форма правління, за якої вся верховна влада сконцентрована в руках однієї особи – монарха. Існує необмежена (абсолютна) й обмежена, або конституційна (парламентська, дуалістична).

МОНОПОЛІЯ (від грец. «mono» – один, «poleo» – продаю) – виключне право (виробництва, торгівлі, промислу і т. п.), що належить одній особі, групі осіб чи державі.

МОСКВОФІЛЬСТВО (РУСОФІЛЬСТВО) – мовно-літературна, суспільно-політична течія, яка виникла у 1819–1930-х рр. серед українців Закарпаття, Галичини та Буковини з програмою єднання з Російською імперією та російським народом.

МОСКОВСЬКІ СТАТТИ 1665 р. – україно-московська угода укладена при обранні гетьманом І. Брюховецького.

Н

НАДДНІПРЯНЩИНА (НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА) – умовний термін для позначення тієї частини українських земель, яка

входила до складу Російської імперії, згодом УНР (без Західної обл.) і СРСР до 1939 р.

НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН – титул призначеного гетьманом козацької України свого заступника з-поміж досвідченої старшини для керівництва військовим об'єднанням з метою виконання певного стратегічного завдання чи усім військом за умови його відсутності. З початку Визвольної війни *н. з.* були: влітку 1648 р. М. Кривоніс, у червні – липні 1649 р. С. Кричевський, квітні – травні 1651 р. Д. Лисовець. В окремих випадках одночасно призначалися кілька *н. з.* (у червні – липні 1657 р. – А. Жданович і Г. Лесницький). З 1660 р. *н. з.* інколи виконують функції намісника гетьмана в управлінні *Лівобережною Україною*: Я. Сомко (1660–1663), Д. Многогрішний (1668–1669). Пізніше уряди Речі Посполитої та Росії вдаються до практики призначення *н. з.* як керівників козацької організації чи *Гетьманщини*: О. Гоголь (1675–1679), П. Полуботок (1722–1724).

НАРОД (грец. – етнос) – поняття багатопланове. Частіше за все цей термін містить таке значення: *етнос* – це історична спільність людей, яка склалася на певній території та володіє стабільними особливостями мови, культури та психічного складу, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від інших. Останнє звичайно зафіксоване в етнімі (самоназві) *н.* Сформований етнос є соціальним організмом, який самовідтворюється шляхом переважно етнічно однорідних шлюбів і передачі новим поколінням мови, традицій і т. д. Для більш стійкого існування етнос прагне до створення своєї соціально-територіальної організації (держави), а етнічні групи, особливо в сучасних умовах, – своїх автономних об'єднань, закріпленні в законодавстві своїх прав.

НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ (скорочено НРУ або Рух) – політична партія в Україні, до того – громадсько-політична організація. Утворений у 1989 році. Веде свій початок від громадсько-політичного руху, який був заснований на базі численних демократичних угруповань, на основі запропонованих Спілкою письменників України програми і статуту (надруковано в «Літературній Україні» 16 лютого 1989 р.). Установчий з'їзд відбувся 8–10 вересня 1989 року у Києві під назвою «Народний Рух України за перебудову». У *Н. Р.* об'єдналися люди різних політичних переконань – від *ліберальних комуністів* до тих, хто сповідував ідеї *інтегрального націоналізму*. Домінували настрої національної демократії, що спричинили вихід з *Р.* частини комуністів і національних радикалів. У перший же рік свого існування організував низку великих масових заходів, метою яких була боротьба за державну незалежність, відродження української *нації*, відтворення історії українського народу і державності. Особливу увагу в пропагандистській роботі *Р.* приділяв вихованню історією.

НАРОДНИКИ (НАРОДНИЦТВО) – російська політична, громадська та літературна течія вихідців із дворянства та різночинної інтелігенції Російської імперії у 60-х – 80-х роках XIX ст., які мали специфічну ідеологію. В основі ідеології *н.* була майже містична віра в російське селянство як носія «вищої життєвої мудрості» та зберігача прадавньої «общинної» власності, в якій закладені можливості переходу Росії в царство соціалістичних відносин, минаючи капіталізм.

НАРОДОВЦІ – назва культурницького, згодом політичного, руху, що виник на початку 60-х років XIX ст. серед молодого української інтелігенції Галичини та Буковини, як протиположність до консервативного табору старшої інтелігенції. Народовці пропагували єдність з українцями в Російській імперії, відстоювали живу, народну українську мову в літературі та школі. Заснували перший український професійний театр у Львові (1864 р.), культурно-освітні товариства «Руська бесіда» (1861 р.) і «Просвіта» (1868 р.). У 1873 р. *н.* заснували Літературне товариство імені Т. Шевченка, яке у 1892 р. реорганізувалося в Наукове товариство імені Т. Шевченка.

НАЦИЗМ (НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМ) – 1) одна з назв німецького *фашизму*; 2) ідеологія, політика, яка базується на расизмі, *шовінізмі* та містичній ідеї «третього рейху». Кінцева мета *н.* – панування над всіма народами. Програмним документом нацистів є книга А. Гітлера «Майн кампф» («Моя боротьба»).

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ – перехід із приватної у державну власність основних засобів виробництва.

НАЦІОНАЛІЗМ (НАЦІОНАЛІСТИ) (від лат. – народ) – це ідеологія, політика, теорія, практика, світогляд, психологія, які націю і в теорії, і на практиці розглядають як абсолютну цінність суспільного розвитку. У вітчизняній і зарубіжній політичній термінології поняття націоналізму дуже широке: воно охоплює національну свідомість, національно-визвольний рух, а також принципи державного устрою, в якому нація розуміється як одержавлений етнос. В українській політичній термінології кінця XIX ст. націоналізм трактувався як активна національна свідомість і патріотизм. Перед першою світовою війною та під час визвольних змагань 1917–1920 рр. під націоналізмом почали розуміти самостійництво. А коли у 1920-х рр. виникла ідеологічна течія, що набула назви націоналістичної й оформилась в організаційно-політичний рух, поняття націоналізму набрало політичного забарвлення.

НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ – усвідомлення приналежності себе до нації (наприклад, української) – історична спільнота людей,

що складається у процесі формування спільності території, економічних зв'язків, літературної мови, етнічних особливостей культури та характеру.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ – сукупність політичних, економічних, соціальних, правових, ідеологічних, культурно-мовних та ін. проблем, пов'язане з розвитком національних відносин.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ – будь-який суспільно-політичний рух, учасниками якого є представники певної етнічної спільності (*племені, народності, нації*), з метою звільнення своєї країни від чужоземного панування. У вузькому розумінні, *н-в. р.* – масові рухи Нового і Новітнього часу, що розгортаються під чіткими національними гаслами і мають на меті об'єднання в єдину національну *державу* всіх етнічних територій свого народу.

НАЦІОНАЛЬНО-ПЕРСОНАЛЬНА АВТОНОМІЯ – самоврядування національних меншин в Україні, проголошене законодавством УНР і частково реалізоване в добу революції та української державності 1917–1920 рр.

НАЦІЯ (від лат. – плем'я, народ) – історична спільнота людей, що складається у процесі формування спільності території, економічних зв'язків, літературної мови, етнічних особливостей культури та характеру. За час свого розвитку *н.* проходить кілька етапів: *плем'я – народність – народ – н.* Українці сформувалися на основі народностей, що заселяли територію від Карпат до Дону та від Полісся до Чорного моря. Протягом I тис. н. е. вони утворили Київську державу. У другій пол. XIX ст. український народ починає консолідуватися у *н.* Це полісемантичне поняття, що застосовується для характеристики великих соціокультурних спільнот індустріальної епохи. Існує два основних значення терміну: *політична* спільнота громадян певної держави – *політична н.* Часто вживається як синонім терміну держава, коли мається на увазі її населення, наприклад, для посилання на «національні» університети, банки та інші установи. *Етнічна* спільнота (*етнос*) з єдиною мовою та самосвідомістю (як особистим відчуттям «національної ідентичності»), так і колективним усвідомленням своєї єдності та відмінності від інших). У цьому значенні фактично є синонімом терміну «народ». Поняття «титульна нація» було вперше введено відомим французьким поетом і політичним діячем націоналістичного напрямку Морісом Барресом у кінці XIX ст. Він розумів під нею домінуючу етнічну групу, мова і культура якої стають основою для державної системи освіти. Титульні нації Баррес протиставляв національним меншинам (представники титульної нації, що проживають за межами її національної держави, наприклад, у той час – французи в Ельзасі та Лотарингії) і етнічній діаспорі (етнічні групи усередині території національної держави, наприклад, євреї та

вірмени у Франції). Вважав, що національна держава може бути сильною тільки за наявності двох умов: національні меншини й етнічна діаспора повинні зберігати лояльність державі титульної нації, а титульна нація повинна підтримувати «свої» національні меншини за кордоном.

НЕАПОЛЬ СКІФСЬКИЙ – столиця Малої (Кримської) Скіфії (II ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Населення *Н. С.* складало *скіфи*, греки, *сармати*, таври. Спустошений *гунами*.

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ – можливість приймати самостійні рішення, які підкорюються власним бажанням та інтересам і не потребують зовнішніх вказівок та наказів. *Н.* для держави – політична самостійність, відсутність підлеглості, *суверенітет*.

НЕОЛІТ – новий кам'яний вік, завершальна стадія кам'яного віку, що тривала з VI – по III тис. до н. е.

НЕРЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО – українське *козацтво*, яке не потрапило до реєстру і тому не мало привілеїв, які визнавалися за козацтвом урядом *Речі Посполитої*.

НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА (НЕП) – перехід від політики «воєнного комунізму», від продрозкладки до продродатку (за рішенням X з'їзду РКП(б) у березні 1921 р.) з дозволом вільної внутрішньої торгівлі, але із збереженням за державою монополії в зовнішній торгівлі та великій промисловості.

НОВОРОСІЯ – назва території уздовж Азовського та Чорного морів, яка охоплює південну частину сучасної України (Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Херсонська, Одеська, Луганська області) та південну частину європейської частини сучасної Росії (Краснодарський, Ставропольський край, Республіка Адыгея, Ростовська область). Новоросія складається з таких історичних українських земель: Прибужжя, Кубань, Подніпров'я, Запоріжжя та ін. Назву *Н.* після знищення Запорозької Січі для земель *Війська Запорозького* та всієї Південної України ввів царський уряд. До входження цих земель до складу Російської імперії щодо них урядом Польсько-Литовської держави вживалась назва *Дике Поле*.

НОРМАНИ (від сканд. – північна людина) – у Західній Європі назва народів Скандинавії в період їхньої експансії (кінець VIII – середина XI ст.). У Скандинавії їх називали вікінгами, на Русі – *варягами*.

НУМІЗМАТИКА (лат. – монета) – допоміжна історична дисципліна, наука про монети.

О

ОБОЗНИЙ – виборна службова особа, що обіймала одну з найвищих адміністративно-військових посад в Україні у XVII–XVIII ст. Обозні

поділялися на генеральних і полкових. Генеральні обозні керували артилерією, відали організацією та постачанням козацького війська, брали участь у переговорах з іноземними послами, засідали в тральному суді тощо. Полкові обозні вважалися заступниками полковника в козацькому війську.

ОБЩИНА – форма громадського землеволодіння та землекористування, поширена на території Росії до 1917 р.

ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ (від лат. – захоплення) – система заходів, які проводять окупанти на захопленій території. Нерідко супроводжується терором. У військовій справі та в міжнародному праві тимчасове заняття озброєними силами території супротивника. Режим військової окупації регулюється 4-ою Гаагською конвенцією 1907 р., Женевською конвенцією 1949 р. «Про захист цивільного населення», Гаагською конвенцією 1954 р. «Про захист культурних цінностей у разі озброєного конфлікту». *О. р.* («новий порядок») в Україні у 1941–1944 рр. був встановлений відповідно до німецького Генерального плану «*Ост*».

ОЛЕШКІВСЬКА СІЧ – організація запорозьких козаків у пониззі Дніпра на території володінь Кримського ханства. Існувала у 1711–1734 рр.

ОПОЗИЦІЯ (від лат. – протистояння) – партія або група, яка виступає проти більшості, проти панівної думки у політиці й активно їй протидіє.

ОПРИШКИ (народні месники) – учасники народно-визвольної боротьби в Галичині, Закарпатті, Буковині проти феодално-кріпосницького гніту польської шляхти, молдавських феодалів, угорських й австрійських поміщиків у XVI – 1-й половині XIX ст.

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ (ООН) – міжнародна організація, заснована 26 червня 1945 р. на конференції у Сан-Франциско з метою підтримання та зміцнення миру й міжнародної безпеки, а також розвитку співробітництва між державами світу. Серед засновників була УРСР.

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ОУН) утворилася у Відні на I конгресі українських націоналістів, який проводився упродовж 28 січня – 3 лютого 1929 р. Утворення ОУН відбулося внаслідок злиття двох організацій – *Союзу Українських Націоналістів* й *Української Військової Організації*. Стало реакцією на невдачу визвольних змагань 1917–1920 рр. і виявом бажання продовжувати боротьбу за відновлення самостійності української держави. *ОУН* вважала, що успіху можна досягнути тільки радикальними революційними методами боротьби проти окупантів України.

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ РЕВОЛЮЦІЙНА (ОУНР) – український політичний рух, що ставить собі за мету встановлення Української Соборної Самостійної Держави, збереження та розвиток української нації. *ОУНР* утворилася в лютому 1940 р. внаслідок відходу від *ОУН* середовища Степана Бандери. Інші назви: *ОУН(б)* – «бан-

дерівська», ОУНСД – «ОУН самостійників-державників». За згодою німецького режиму *ОУНР* сформувала батальйони «Нахтігаль» і «Роланд», які повинні були скласти ядро майбутньої української армії. Услід за німецьким вторгненням на територію СРСР, ОУНР проголосила 30 червня 1941 р. у Львові *Акт відновлення Української Держави* та сформувала Українське Державне Правління на чолі з Ярославом Стецьком. Бандера та кілька його спілників були заарештовані та ув'язнені гестапо. Керівництво організацією здійснював Микола Лебедь, який у травні 1943 р. передав повноваження Роману Шухевичу.

ОРЕНДА (від лат. – здаю в найми, наймаю) – найм певною особою, організацією землі, будинків, підприємств у тимчасове користування на певний термін за певну плату.

ОСАВУЛ – виборна службова особа, яка обіймала одну з адміністративно-військових посад в Україні в XVII–XVIII ст. Поділялись на генеральних, полкових і сотенних осавулів.

ОСТАРБАЙТЕРИ (з нім. – східні робітники) – німецький термін для позначення осіб, які були вивезені гітлерівцями зі східних окупованих територій під час другої світової війни на примусові роботи до Німеччини.

П

ПАЛАНКА – адміністративно-територіальна одиниця (округ) у Запорозькій Січі.

ПАЛЕОЛІТ – стародавній кам'яний вік, перший період кам'яного віку. На території України тривав приблизно в період 1 млн – 10 тис. рр. до н. е.

ПАНСЛАВІЗМ – культурна й суспільно-політична течія серед слов'янських народів, ідеологічним обґрунтуванням якої була теорія про особливу роль слов'янських народів і необхідність їхнього державного об'єднання у федеративний чи конфедеративний союз.

ПАНЩИНА – обов'язкова праця селян у маєтках пана, власника землі.

ПАЦИФІКАЦІЯ (від лат. – умиротворення, заспокоєння) – офіційна назва масових репресій щодо українського населення Галичини, проведених урядом Польщі восени 1930 р. за допомогою каральних загонів.

ПЕЧЕНІГИ – тюркські кочові племена. У VIII–IX ст. очолювали союз племен між Волгою й Уралом, до складу якого належали підкорені ними сармати, фінно-угорські племена та ін. Печеніги неодноразово напали на Київську Русь (915, 920, 968, 972 рр. тощо). Востаннє печеніги напали на Русь у 1036 р. і були розбиті військом Ярослава Мудрого.

ПІДЛЯШШЯ (від польськ. – «лісова країна») – історична область у південно-східній Польщі.

ПЛАН «БАРБАРОССА» – див. «*БАРБАРОССА*» *ПЛАН*.

ПЛЕБІСЦИТ (від лат. – рішення народу) – 1) у Стародавньому Римі – постанова, що приймалася зборами плебеїв; 2) один з видів всенародного голосування з найважливіших питань державного життя.

ПЛЕМ'Я – тип етнічної спільності та соціальної організації первіснообщинного ладу. Характерні кровноспоріднені зв'язки між його членами, поділ на роди та фратрії, спільні території, деякі елементи господарства, самосвідомості та самоназви, звичаїв та культів. Для пізнього етапу – самоуправління, яке складалось з племінної ради військових і цивільних вождів.

ПЛАН «ОСТ» (з нім. – схід) – секретний план уряду Третього Рейху з проведення етнічних чисток на території Східної Європи та її німецькій колонізації після перемоги над СРСР. Передбачав: знищити на окупованих територіях 30 млн мирного населення та військовополонених; виселити протягом 30 років близько 50 млн поляків, українців, білорусів, литовців, латишів, естонців до Західного Сибіру, на Північний Кавказ, до Південної Америки, Африки; онімечити решту населення окупованих територій, перетворивши його в дешеву робочу силу для 10 млн німецьких колоністів; знищити СРСР як цілісну суверенну державу; вжити заходів для ліквідації національної культури, середньої та вищої освіти; забезпечити скорочення народжуваності на окупованих територіях.

ПОДАТКИ – обов'язкові платежі, що надходять державі від населення, підприємств, організацій і установ.

ПОКУТТЯ – історико-географічна область України, що займала східну частину сучасної Івано-Франківської області.

ПОЛІСИ-МІСТА – грецька форма державності, при якій важливі рішення приймали народні збори. Поліс поєднував місто як центр політичного життя, ремесла, торгівлі, культури та прилеглу сільськогосподарську округу. Тому міста-поліси були самостійними, незалежними.

ПОЛІСЬКА СІЧ – перша українська повстанська організація, що діяла під час Другої світової війни в Україні під командуванням Тараса Бульби (Боровця). Створена влітку 1941 р. Попередниця *УПА*.

ПОЛІТИКА – сфера діяльності, що торкається влади та відносин між соціальними групами, *націями, державами*; внутрішня *п.* охоплює відносини всередині держави; зовнішня – відносини між державами.

ПОЛІТИКА «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» – система політичних, економічних та ідеологічних заходів, на яких базувалася діяльність

більшовицької партії та радянської влади з середини 1918 р. по березень 1921 р. Базувалася на *продрозкладці*, в основу була покладена ідея швидкого революційного переходу до соціалістичного ладу шляхом згортання товарно-грошових відносин, тотального підпорядкування індивідуальних інтересів державним, в економіці – це обвальна *націоналізація*.

ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНА КРИЗА СИСТЕМИ – кризовий стан існуючої в державі політичної влади, її ідеології.

ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА – стан суспільства, який характеризується активною діяльністю політичних *партій*, суспільно-політичних рухів, організацій. Суспільно-політичний рух має масовий характер, спрямований на досягнення певної політичної мети.

ПОЛІТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ – злиття державних чи суспільних структур у межах однієї держави чи міждержавних об'єднань з метою регулювання процесами економічної, політичної діяльності суспільства.

ПОЛІТИЧНА КРИЗА – провал реалізації визначеної політики, втрата правлячою групою суспільної підтримки.

ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ – добровільна політична організація, що об'єднує на умовах членства найактивнішу частину громадян країни, виражає й захищає їхню ідеологію, політичні цілі, володіє матеріальними засобами або їх джерелами, органами інформації, ставить за мету здобуття влади або участь у ній для реалізації своєї програми.

ПОЛІТИЧНА РЕАКЦІЯ – опір суспільному прогресу; політичний режим, встановлений для збереження віджитого суспільного ладу.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА – сукупність державних, недержавних соціально-політичних інститутів, які здійснюють владу, регулювання політичних процесів, взаємовідносини між соціальними групами, націями, державами, забезпечують політичну стабільність, прогресивний розвиток (державні органи, *партії*, профспілки, церква, громадські організації, рухи).

ПОЛОВЦІ (кипчаки, кумани) – тюркські кочові племена, які на зламі XI–XII ст. прийшли з Північно-Західного Казахстану в причорноморські степи, витіснивши печенігів. Нерідко нападали на Київську Русь.

ПОЛЮДДЯ (від «ходіння по людях») – у Київській Русі X–XIII ст. щорічний об'їзд князем з дружиною власних володінь і підлеглих племен з метою збирання данини. Збирання *п.* відбувалося восени або навесні.

ПОЛЯНИ – назва одного із східнослов'янських племен, яке населяло територію західніше середньої течії Дніпра між його притоками Теревом і Россю. *П.* опинились у найбільш вигідному становищі, тому що

займаючи середнє Подніпров'я, вони знаходилися майже у центрі східно-слов'янських племен, на перехресті важливих торговельних шляхів. Політичним центром *n.* був Київ.

ПОМІСТЯ – див. *маєток*.

ПОМІЩИК – феодалні землевласники в Росії та Україні. Назва походить від найменування феодалного землеволодіння в Росії у кінці XV – на початку XVIII ст. – *помістя*.

ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ – колегіальний орган адміністративно-політичного управління Гетьманщиною, створений за вказівкою російського уряду в 1734 р. після смерті Данила Апостола. До його складу належали троє росіян і троє українців на принципах рівності. З обранням у 1750 р. гетьманом К. Розумовського орган було ліквідовано.

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА (Правобережжя) – історико-географічна назва частини території України на правому березі Дніпра. Займала територію сучасних Волинської, Рівненської, Вінницької, Житомирської, Кіровоградської, Київської та частково Черкаської та Тернопільської областей. Термін зустрічається в історичних документах від другої пол. XVII ст. За Андрусівським перемир'ям 1667 р. *П. У.* (за винятком Києва та округи) залишалась у складі *Речі Посполитої*.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА – форма організації державної влади, в якій функціонує режим конституційного правління, розвинута правова система й незалежна судова влада, здійснюється політико-юридичний захист прав і свобод людини, визнається верховенство права, здійснюється розподіл влади на (законодавчу, виконавчу, судову). *П. д.* є альтернативою авторитаризму й тоталітаризму. Це вища соціальна цінність, яка покликана затвердити гуманістичні начала, забезпечити і захистити свободу, честь і гідність людини.

ПРАВОСЛАВ'Я (з грец. – істинна, «правильна» віра) – почало формуватися після розподілу Римської імперії, остаточно склалося у 1054 р. Велике значення надається святам, обрядності, постам. На відміну від католицької, православна церква не має єдиного духовного центру та єдиного голови (очолюють патріархи та митрополити).

ПРИВАТИЗАЦІЯ – передача державної чи муніципальної власності за гроші або безкоштовно у власність колективів чи приватних осіб. *П.* є базою формування ринкових відносин.

ПРИВАТИЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО ЗЕМЕЛЬНОГО ФОНДУ (ПРИВАТИЗАЦІЯ ЗЕМЛІ) – передача громадянам України у приватну власність земельних ділянок для ведення особистого підсобного господарства, будівництва житлового будинку та господарських будівель, садівництва, дачного й гаражного будівництва. *П.* державного, комунального майна

шляхом заниження його вартості через визначення її у спосіб, не передбачений законом, або використання підроблених приватизаційних документів, а також сама *n. майна*, яке не підлягає *n.* згідно з законом, або *n.* неправомочною особою є злочином і передбачає відповідальність згідно з Кримінальним кодексом України.

ПРИВАТИЗАЦІЯ МАЙНА ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ – відчуження майна, що перебуває у загальнодержавній, республіканській (Автономної Республіки Крим) і комунальній власності, на користь фізичних і недержавних юридичних осіб.

«ПРОДАМЕТ» («ТОВАРИСТВО ДЛЯ ПРОДАЖУ ВИРОБІВ МЕТАЛУРГІЙНИХ ЗАВОДІВ») – найбільша промислова *монополія* дореволюційної України та всієї Російської імперії, створена 5 липня 1902 р.

«ПРОДАРУД» («ТОВАРИСТВО ДЛЯ ПРОДАЖУ РУД ПІВДНЯ РОСІЇ») – картель незалежних залізничних компаній Криворізького басейну, одна з найбільших *монополій* дореволюційної України, створена у 1908 р.

«ПРОДВУГІЛЛЯ» («ТОВАРИСТВО ДЛЯ ТОРГІВЛІ МІНЕРАЛЬНИМ ПАЛИВОМ ДОНЕЦЬКОГО БАСЕЙНУ») – *синдикат* донецьких вуглепромисловців, одна з найбільших *монополій* царської Росії, заснована у 1904 р.

ПРОДПОДАТОК (ПРОДОВОЛЬЧИЙ ПОДАТОК) – система фіксованого натурального оподаткування селянських господарств, запроваджена постановою X з'їзду РКП(б) у 1921 р. замість продрозкладки.

ПРОДРОЗКЛАДКА (ПРОДОВОЛЬЧА РОЗКЛАДКА) – складова частина політики «воєнного комунізму», що існувала в Україні з березня 1919 р. до березня 1921 р. Система заготівель сільськогосподарських продуктів, заснована на примусовому товарообміні, а не на принципі вільної торгівлі.

ПРОДУКТИВНІ СИЛИ – засоби виробництва й люди, які надають їм руху з метою виробництва матеріальних благ.

ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ – процес у розвитку виробничих сил суспільства, який полягає у переході від мануфактурного до машинного виробництва. Початок *n. n.* в Російській імперії та в Україні як її складової частини відносять до першої половини, а закінчення – до кінця XIX ст. Технічною стороною *n. n.* є заміна мануфактур заводами та фабриками, на яких застосовувалися механізми. Соціальна сторона *n. n.* – поява нових верств – підприємців і робітників.

РАДА КОЗАЦЬКА – загальні козацькі збори, на яких вирішувалися адміністративні, судові, військові справи, обиралася *козацька старшина*. У *Запорозькій Січі* вважалися вищим органом влади, який вирішував справи законодавства, управління та суду, участі війська у війні та укладання миру, обирав і скликав кошову *старшину* з *кошовим отаманом* на чолі.

РЕВОЛЮЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ (РУП) – перша активна українська соціал-демократична партія в Наддніпрянщині. Заснована 11 лютого 1900 р. у Харкові діячами студентських громад: Д. Антоновичем, М. Русовим, Л. Мацієвичем та ін. В історії української політичної думки *РУП* відіграла видатну роль, об'єднавши українських молодих діячів початку ХХ ст. На її основі виникла ціла низка українських політичних партій: «Спілка», *УСДРП*, *УНП*. Лідерами *РУП* були Д. Антонович, В. Винниченко, М. Порш. Партійні видання: місячник «Гасло», часопис «Селянин», газети «Праця», «Добра новина».

РЕВОЛЮЦІЯ (від лат. – переворот) – різкий стрибкоподібний перехід від однієї стадії розвитку до іншої, який спричиняє ліквідацію віджилого, утвердження нового, у підсумку – докорінна принципова зміна в розвитку суспільства або пізнання.

РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО – українські козаки, що перебували на державній службі у Речі Посполитій у другій половині ХVІ – першій половині ХVІІ ст. і вносилися у спеціальні списки – реєстр.

РЕПРЕСІЇ – незаконні каральні заходи, покарання, вжиті державними органами. В Україні розмах репресій відбувся у 1937–1938 рр. за ініціативою Й. Сталіна.

РЕСПУБЛІКА (від лат. – суспільна справа) – 1) держава, в якій органи влади формуються за принципом виборності їх народом; 2) форма державного управління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, глава держави обирається населенням або представницьким органом. Існує поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову.

РЕФЕРЕНДУМ (від лат. – те, що повинно бути повідомленим) – всенародне опитування, пов'язане з ухваленням найважливіших для країни рішень. *Р.* – засіб вирішення шляхом голосування кардинальних проблем загальнонаціонального та місцевого значення (прийняття конституції, інших важливих законів або внесення до них змін, а також інших рішень з найважливіших питань). *Р.* є одним із важливих інститутів безпосередньої демократії, проводиться з метою забезпечення народовладдя – безпосередньої участі громадян в управлінні державою та місцевими справами. У грудні 1991 р. на Всеукраїнському референдумі українці проголосували за відновлену незалежність України.

РЕФОРМА – перетворення, зміна, нововведення, яке не знищує основ існуючої структури.

РЕФОРМАЦІЯ (від лат. – перетворення, поліпшення) – церковно-релігійні та соціально-політичні течії, які виникли у XVI ст. й існували кілька століть у Західній Європі (звідки поширилися й в Україну), спрямовані проти католицької церкви. Поклали початок пробудженню національної свідомості та розвитку культури окремих народів і створенню низки протестантських церков.

РІД – колектив кровних родичів, які ведуть своє походження від спільного пращура, мають спільне ім'я.

РІЧ ПОСПОЛИТА – назва держави, яка виникла після укладення Люблінської унії 1569 р. Складалася з Корони Польської та *Великого князівства Литовського*, які мали федеративні права. Найвищим органом був сейм, на якому обирали короля. У різні часи до складу Р. П. входили Київщина, Брацлавщина, Волинь, Західне Поділля, Західна Україна.

РОД – бог слов'янської міфології, родоначальник життя, дух предків, покровитель сім'ї, оселі.

РОЗКУРКУЛЕННЯ – складова частина здійснення сталінської насильницької колективізації, кампанія експропріації селянських господарств у 30-ті роки ХХ ст. Здійснювалася на основі Постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств». Формально спрямована проти найзаможніших селян, на практиці вилилась у репресії проти середняків і тих селян, які не бажали йти у колгоспи.

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ – офіційна назва російської держави, встановлена у 1721 р. у зв'язку з прийняттям Петром I титулу імператора. Назва існувала до Лютневої революції 1917 р. і означала всю сукупність територій, що належали державі.

«РУЇНА» – історіографічна назва занепаду Української козацької держави у другій половині XVII ст. В історичну науку термін «р.» було введено М. Костомаровим. Наслідками «р.» були ліквідація державних інституцій у правобережжі, територіальний розподіл України між Московією та Річчю Посполитою, занепад господарського та культурного життя.

РУСИНИ – назва українців Галичини, Буковини та Закарпаття, що набула найбільшого поширення під час їхнього перебування під гнітом Австро-Угорщини. Слово «русин» походить від слова «Русь» і зустрічається вже в 911 р. у договорах князя Олега з греками.

РУСИФІКАЦІЯ – сукупність дій та умов, спрямованих на зміцнення російської національно-політичної переваги в Україні й інших респуб-

ліках за допомогою переведення осіб неросійської національності на російську мову та російську культуру для їх подальшої асиміляції. *Р.* проводив царський уряд, згодом – радянське керівництво. *Р.* висуває на провідні позиції російську мову, культуру, історію.

РУСЬ – державне утворення східних слов'ян Середнього Придніпров'я, яке виникло в IX–X ст. У писемних джерелах Русь вперше згадується у 837 р. у західноєвропейській хроніці – Бертинських анналах. Термін «*Р.*» має чотири значення: етнічне – *народ*, плем'я тощо; соціальне – стан або суспільний прошарок; географічне – територія; політичне – *державна*.

«РУСЬКА ПРАВДА» – найвизначніша збірка давньоруського права XI–XII ст., складена на основі звичайного права. Зберігалася у трьох редакціях: короткій, поширеній і скороченій. «*Р. п.*» відіграла значну роль у соціально-економічному розвитку суспільства, розбудові державності.

«РУСЬКА ТРІЙЦЯ» – напівлегальний демократично-просвітницький і літературний гурток прогресивної української молоді у Львівській семінарії 1833–1837 рр. Назву «*Р. Т.*» отримала за прізвиськом трьох його керівників: М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича.

РУСЬКО-УКРАЇНЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (РУРП) – селянська партія, створена у Східній Галичині у 1890 р. Засновниками і керівниками були І. Франко, М. Павлик, С. Данилович та ін. Друковані органи: журнали «Народ» і «Хлібороб», газета «Громадський голос». У 1899 р. РУРП розкололася на два крила. Одна частина членів РУРП у 1899 р. разом з народовцями об'єдналася в УНДП.

РУХ ОПОРУ – національно-визвольний, антифашистський рух під час Другої світової війни (1939–1945 рр.) проти німецьких окупантів і тих місцевих, які співпрацювали з ним.

РЯДОВИЧІ – селяни в Київській Русі, що укладали з паном ряд (договір) і на його підставі працювали на пана. За соціальним і юридичним становищем були близькі до закупів.

С

САМОВРЯДУВАННЯ – надане законом і державною владою право місцевих органів самостійно розв'язувати коло питань, що належать до їхньої компетенції; діяльність щодо реалізації цього права.

САМОДЕРЖАВСТВО – монархічна форма правління в Росії, за якої необмежену верховну владу здійснював цар, від 1721 р. – імператор.

«САМОСТІЙНИКИ» – представники *національно-визвольного українського руху*, які висували вимогу самостійності майбутньої

української держави. Уперше ідею висловив Микола Міхновський у програмі «Самостійна Україна». Ідею самостійності України висловили на поч. ХХ ст. члени Української народної партії (УНП, утворена у 1902 р.). Українська Партія Соціалістів – Самостійників (УПСС, утворена 12. 1917 р.) спрямована на безкомпромісну боротьбу проти більшовиків.

САРМАТИ, САВРОМАТИ – (грец.) – це загальна назва споріднених зі скіфами кочових іраномовних племен скотарів, що вживалася еллінськими та римськими істориками. Відомі в VII–VI ст. до н. е. Поділялися на роксоланів (мешкали у Північному Причорномор'ї); сираків (Прикубання); аорсів (на схід від Дону); язигів; з середини I століття н. е. до них приєдналися алани.

СВАРОГ – бог неба, небесного вогню у слов'янській міфології, батько Дажбога та Сварожича.

СВАРОЖИЧ – бог земного вогню у слов'янській міфології, син Сварога.

СИНДИКАТИ (від фр. і грец. – захисник) – 1) *монополістичне* об'єднання особливістю якого є розподіл замовлень, закупівля сировини та реалізація продукції через утворений об'єднаний орган збуту. Члени с. зберігають виробничу самостійність, проте втрачають комерційну. С. був поширений у Німеччині, Росії; 2) назва професійних спілок у Франції та ін. країнах; 3) господарські об'єднання в галузях промисловості СРСР у 1922–1930-х рр.

СІВЕРЯНИ – східнослов'янське плем'я, що жило наприкінці I тис. н. е. в басейні р. Десна та над верхніми течіями р. Сейм, Сула, Псел і Ворскла.

«**СІЧ**» – назва українських студентських організацій, що діяли у другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. у Львові, Чернівцях і Відні.

СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ – одне з найкращих регулярних формувань Армії УНР у 1917–1919 рр., яке мало різні форми організації: Галицько-Буковинський курінь січових стрільців, Осадний корпус січових стрільців, Група січових стрільців. Брали участь у боротьбі з більшовиками, у 1918 р. – головна сила повстання проти влади гетьмана П. Скоропадського. Розформовані у 1919 р.

СКІФИ (скіти, сколоти) – загальна назва споріднених племен іраномовної групи, які жили у VII–III ст. до н. е. на території сучасної України в Північному Причорномор'ї.

СКЛАВІНИ, СКЛАВЕНИ (грец. форма етноніму «слов'яни») – назва, яку вживали візантійські автори VI–VIII ст. стосовно західних слов'ян на відміну від *антів* (східних слов'ян).

СЛОБІДСЬКІ КОЗАКИ – козацьке населення *Слобідської України*.

СЛОБОЖАНЩИНА (СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА) – історична область, територія якої охоплювала сучасну Харківську, частину Сумської, Донецької, Луганської областей України і частини Курської, Белгородської та Воронізької областей Росії.

СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО (СЛОВ'ЯНОФІЛИ) – ідеологічна та суспільно-політична течія в Росії у 1840–70 рр., яка, на противагу російській орієнтації на Зах. Європу (так званих «західників»), перейшла на шлях російського панславізму, ідеалізувала все, що є російським, протиставляла Росію Заходові, православ'я («єдина правдива християнська релігія») – католицизмові, московські звичаї – європейським, вихваляла минувшину та суспільний лад Московської держави (зокрема допетровської доби), а також общину, артілі тощо. Російські с. (О. Хом'яков, Ю. Самарін, І. Беляєв та інші) виступали за скасування кріпацтва й обороняли деякі демократичні свободи, але були прихильниками державного та національного централізму в Російській імперії. Вважали, що Росія повинна стати на чолі та керувати всіма слов'янськими народами, і були проти позитивного вирішення українського та навіть польського питань. Російське с. майже не мало впливу серед українців. Деякі етнографічно-історичні праці М. Максимовича та О. Бодянського (обидва працювали в Москві) віддзеркалюють погляди с. Намагання братів Аксакових притягнути до співпраці з с. Т. Шевченка, М. Костомарова і П. Куліша не мали успіху.

СМЕРДИ – 1) селяни в Київській Русі взагалі, незалежно від їхнього соціального чи юридичного становища; 2) особи, феодална залежність яких обмежувалась даниною.

СОБОРНІСТЬ (від «собор» – збори, з'їзд) – добровільне об'єднання людей на основі взаємної поваги та дружби, поважного відношення до спільних духовних цінностей (*національна ідея*, цінності культури, гуманізму, релігії), основане на високих почуттях, об'єднання зусиль громадян для досягнення життєво важливих спільних цілей. Це вільний союз людей, що об'єдналися незалежно від їх переконань і життєвих орієнтацій. Це стан моральної, духовної та політичної єдності нації в боротьбі за її *суверенність* і встановлення державності. С. – це і рух за возз'єднання нації, народів, роз'єднаних з історичних причин. Наприклад, рух за соборну Україну, тобто за вільне возз'єднання Східної та Західної України в єдиній суверенній державі. День соборності України – свято України, що відзначається щороку 22 січня в день проголошення Акту возз'єднання Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, що відбулося у 1919 році. Офіційно в Україні День соборності відзначається з 1999 р.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ (від лат. – суспільний) – 1) усупільнення приватної власності; 2) процес становлення особистості на основі засвоєння нею елементів культури та соціальних цінностей.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЗЕМЛІ – усупільнення приватної власності на землю.

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ (СВУ) – політична організація українських емігрантів з Російської імперії в Німеччині й Австро-Угорщині під час Першої світової війни, яка вважала себе репрезентантом інтересів українців Російської імперії та намагалася, використовуючи війну Австро-Угорщини й Німеччини проти Росії, здобути самостійність України (конституційна монархія з демократичним устроєм, однопалатною системою законодавства). Більшість членів СВУ були соціалістами. Діяльністю СВУ керувала президія: О. Скоропис-Йолтуховський, В. Дорошенко, А. Жук, А. Меленевський (на початку СВУ очолювали Д. Донцов і М. Залізник). СВУ припинив свою діяльність 1 травня 1918 р.

«СПЛКА» (УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА «СПЛКА») – одна з найвпливовіших соціал-демократичних партій України. Виникла на межі 1904–1905 рр. шляхом виходу фракції М. Меленевського з *Револьюційної української партії*. Заперечували необхідність національної програми та національної організації для українського пролетаріату. На початку 1905 р. увійшли на правах автономної організації меншовицької фракції. У 1905–1907 рр. була однією з найвпливовіших і найчисельніших українських партій (приблизно 6–7 тис. членів), а з кінця 1907 р. розпочався занепад через зневажання національного питання та непослідовну політику щодо селянства.

СТАН – група суспільства, що має закріплені законом права та обов'язки. Для станової організації, що зазвичай містить декілька станів, характерна ієрархія, виражена в нерівності їх становища та привілеїв.

СТРИБОГ – бог повітряних стихій (вітру, бурі) в слов'янській міфології.

СУВЕРЕНІТЕТ – повнота влади, незалежність держави від інших держав чи міжнародних об'єднань, що проявляється у праві вільно вирішувати свої внутрішні та зовнішні справи без стороннього втручання.

СУСПІЛЬСТВО – організована сукупність людей, об'єднаних характерними для них відносинами на певному ступені історичного розвитку. С. також соціальна самодостатня система, заснована на співпраці людей зі своєю власною динамічною системою взаємозв'язків його членів, об'єднаних родинними зв'язками, груповими, становими, класовими та на-

ціональними відносинами. Відносини людей у межах суспільства називають соціальними.

Т

ТИВЕРЦІ – назва східнослов'янського племені (союзу племен), що займало територію між Дністром, Прутом і Дунаєм. З X ст. входять до складу Київської Русі.

ТИМЧАСОВО ЗОБОВ'ЯЗАНІ СЕЛЯНИ – категорія колишніх поміщицьких селян у *Наддніпрянській Україні*, звільнених від кріпосної залежності у 1861 р., але не переведених на викуп. Терміну *т. з.* відносин встановлено не було. За користування землею *т. з. с.* і надалі відбували феодальні повинності на користь поміщика (оброк грошми або панщина). При цьому поміщик був «підклубальником» сільської громади. *Т. з. с.* отримував у ній права вотчинної поліції, міг вимагати заміни сільського старости та ін. осіб сільської адміністрації. Поступово кількість *т. з. с.* в Україні, як і в Російській імперії в цілому, зменшувалась. У грудні 1881 р. було видано закон про обов'язковий викуп земельних наділів *т. з. с.* з 1.01.1883 р.

«ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ»(ТУП) – таємна понадпартійна політична та громадська організація українців Російської імперії, заснована у 1908 р. з ініціативи колишніх членів УДРП для координації українського національного руху в добу реакції після розгону II Державної Думи. ТУП очолювала рада, у складі якої були М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, І. Шраг та інші.

ТОТАЛІТАРИЗМ (від лат. – цільність, повнота) – політичний устрій, в якому державна влада здійснює повний контроль за всіма сферами життя суспільства. Як правило, для *т.* характерна відсутність демократичних свобод, насильство, терор влади проти народу, наявність єдиної державної ідеології, обов'язкової для всіх громадян.

ТОТЕМІЗМ – одна з первісних форм релігійних вірувань, для якої характерна віра в спільне походження та кровну спорідненість між певною родовою групою людей і певним видом тварин, рослин – рідше тим чи іншим предметом або явищем природи.

ТРАНСІСТРІЯ (з рум. – Задністриянина) – адміністративно-територіальна одиниця на південному заході України (між Дністром і Південним Бугом), яку німецькі окупанти на підставі договору в Бендерах (30 серпня 1941 р.) віддали під тимчасове румунське цивільне управління.

ТРОЇСТІЙ СОЮЗ – військово-політичний блок Німеччини, Австро-Угорщини та Італії, який склався у 1879–1882 рр. і був спрямований

проти Франції та Росії. Німеччина й Австро-Угорщина вступили у Першу світову війну без військової підтримки Італії, яка у травні 1915 р. заявила про свій вихід із *Тс.* й оголосила війну Австро-Угорщині. Після розпаду в травні 1915 р. *Тс.* внаслідок укладення договорів урядами Німеччини і Австро-Угорщини з Туреччиною та Болгарією до осені 1915 р. було створено нове військово-політичне об'єднання – *Четверний союз*.

У

УДІЛЬНІ СЕЛЯНИ – категорія феодално залежних селян у царській Росії, що жили на удільних землях. Виділені з державних селян у 1797 р. Звільнені у 1863 р.

УКРАЇНА – назва, що означає країну та державу, населену українським народом. У писемних джерелах вперше згадується в Київському літописі під 1187 р.

УКРАЇНІЗАЦІЯ – назва політики *коренізації* в Україні. У. була найважливішою складовою процесу національно-культурного відродження. Здійснювалася у вигляді запровадження української мови в освіті, пресі, театрі й інших сферах духовного життя, а також в адміністративному управлінні. У. як політика сприяла розвитку самосвідомості українського народу, передбачала підготовку та висування кадрів корінної національності. Була згорнута на початку 30-х років у контексті боротьби з «українським буржуазним націоналізмом».

УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ (УВО) – незалежна військово-політична організація, створена у 1921 р. для продовження збройної боротьби за українську державність. УВО створена колишніми командирами *Січових стрільців* і *УГА* під керівництвом Є. Коновальця. На теренах УСРР практичну роботу проводив Ю. Тютюнник. На середину 30-х рр. фактично припинила свою роботу.

УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ (УГА) – назва регулярної армії *Західноукраїнської Народної Республіки*. Після реорганізації *УГА* влилася в Армію *УНР*, залишившись майже самостійним формуванням.

УКРАЇНСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА СПІЛКА – українська громадсько-політична та правозахисна організація, заснована 7 липня 1988 р. у Львові. Головою *УГС* було обрано Левка Лук'яненка. На базі *УГС* згодом була створена Українська республіканська партія.

УКРАЇНСЬКА ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УДП) – перша ліберальна партія на Наддніпрянщині. Утворилася у 1904 р. у Києві. Лідери партії: А. Лотоцький, Є. Тимченко, Б. Чикаленко. У 1905 р. об'єдналася

з УРП і утворила УДРП. За мету ставила здобуття Україною автономії у складі Росії на федеративних засадах.

УКРАЇНСЬКА ДЕМОКРАТИЧНО-РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (УДРП) – ліберальна партія, яка виникла у 1905 р. на основі об'єднання УДП і УРП. Розпалася у 1908 р., а її члени утворили *Товариство українських поступовців*. Друковані видання: газети «Громадська думка», «Рада», «Рідний край».

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА – держава, що існувала протягом 29 квітня – 14 грудня 1918 р. на території Центральної, Східної та Південної України. Очолювалася гетьманом Павлом Скоропадським. Постала на місці *Української Народної Республіки* в результаті державного перевороту. Підтримувалася консервативними колами українського суспільства, військовими, землевласниками, а також командуванням Центральних держав. Проводила внутрішню політику, спираючись на козацькі традиції державотворення та соціально-політичні стандарти ліквідованої Російської імперії. У зовнішній політиці дотримувалася антибільшовицького курсу, орієнтувалася на союз із Кубанню та Доном, користувалася підтримкою Німеччини. Ліквідована під час антигетьманського повстання, очолюваного *Директорією Української Народної Республіки*. В історіографії інколи називається *Гетьманатом*.

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ (УПА) – збройно-політичне формування, що діяло в Україні у 1942–1953 рр. УПА боролась за незалежність України, використовуючи політичні, ідеологічні та збройні методи боротьби.

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (УСДРП) – українська політична партія, яка утворилась у грудні 1905 р. після розколу *РУП*. Під час революції 1905–1907 рр. вимагала автономії України, демократичних свобод, *націоналізації* землі. Члени партії визнавали марксизм, домагалися автономії України. Лідери: В. Винниченко (голова), С. Петлюра, М. Порш. Партія брала участь у формуванні Центральної Ради та Директорії, ліві соціал-демократи у грудні 1917 р. відкололися від партії та підтримали радянську владу. Після розгрому УНР керівництво партії емігрувало, а у 1938 р. партія припинила існування.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКА УГОДА 1654 р. – договір воєнно-політичного союзу, укладений гетьманом України Богданом Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем 27 лютого 1654 р. Порізному оцінюється в історичній та юридичній літературі. Деякі дослідники (переважно російські) вбачали в угоді повну чи неповну інкорпорацію України Росією або ж автономію України у складі Московського царства (В. Мякотін). Інші дослідники вважали, що угода 1654 р. являє собою: 1) реальну унію двох держав (М. Дьяконов); 2) персональну унію в особі

московського царя Олексія Романова (В. Сергеевич); 3) договір *васалітету* (М. Грушевський, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко); 4) псевдопротекторат, квазіпротекторат (Б. Галайчук); 5) воєнний союз двох держав, скріплений протекцією московського царя (В. Липинський); 6) воєнно-політичний союз (О. Оглобін).

УЛИЧІ – східнослов'янський союз племен. Одне угруповання мешкало в басейні Дністра та в низинах Дунаю, інше – на території сучасної Південної Київщини. У середині X ст. частково підкорені русами, а частково мігрували на південний схід, де об'єдналися зі своїми єдиноплеменниками.

УЛЬТИМАТУМ (лат. – доведене до кінця) – вимога однієї сторони (держави) в іншій, пов'язана з обмеженням часу, який дається на її виконання, а також з погрозою серйозних наслідків у випадку її невиконання. Погроза у разі невиконання, негайно застосувати певних заходів впливу, аж до війни. У. є демонстрацією небажання яких-небудь переговорів. У. застосовуються, насамперед, у політиці та часом передують оголошенню війни. Іноді у. зустрічаються й в інших соціальних сферах, наприклад, в особистому житті або економіці. З етичної точки зору у. в наш час оцінюються скоріше негативно, особливо якщо вони пов'язані з шантажем. Проте у певних політичних ситуаціях у. здатні запобігти більшому злу.

УНІАТСТВО (УНІАТИ) (від лат. – єдність, з'єднані) – послідовники *Берестейської (Брестської) унії* 1596 р. – злуки католицької (Вселенської) церкви та православних єпископів України та Білорусі на умовах визначення католицької догматики, додержання візантійського обряду та юліанського календаря. Головою церкви визнавався Папа Римський.

УНІВЕРСАЛ (від лат. – загальний) – урочиста грамота, звернення, декларативно-програмовий документ, актовий документ, який доводить до загального відома певну постанову влади, її розпорядження адміністративно-політичного характеру.

УНІЯ (від лат. – єдність, об'єднання) – угода, договір про об'єднання Литви та Польщі в єдину державу. Виділяються *Кревська унія* 1385 р., *Городельська унія* 1413 р., *Люблінська унія* 1569 р. і *Брестська (Берестейська) унія* 1596 р.

«УСТАВА НА ВОЛОКИ» – юридичний акт, прийнятий 1 квітня 1557 р. у Великому князівстві Литовському, яким регламентувалася запроваджувана у державі аграрна реформа.

Ф

ФАШИЗМ (від лат. – в'язка хмизу) – соціально-політичний рух, ідеологія, крайня, антидемократична, радикально-екстремістська течія, в ос-

нові якої – синтез концепції нації як вищої та одвічної реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості; різновид *тоталітаризму*. Основою ф. були крайній *шовінізм* і *націоналізм*, який переходив в ідею расової винятковості, мілітаризм.

ФЕДЕРАЦІЯ (від лат. – союз) – 1) форма державного устрою, союзна держава, що складається з державних утворень (республік, штатів, земель тощо), які мають певну політичну самостійність; 2) союз товариств або організацій.

ФЕОДАЛ – монопольний власник земельного наділу (феоду), отриманого у вигляді платні за службу. накопичення великої юридично закріпленої земельної власності в руках ф. поступово перетворило на керівну верству з власною ієрархією.

ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ РУСИ XII–XIII ст. – процес розпаду держави після смерті великого князя київського Мстислава, сина Володимира Мономаха, на багато князівств і земель. У процесі децентралізації виділяються Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Волинське, Галицьке, Володимиро-Суздальське, Полоцьке та інші князівства. Місцеві князі реформують державний апарат, створюють власні збройні сили – дружини. Князівства діляться на волості, куди князем призначалися посадники. Сталася зміна форми державного ладу. Деякі вчені називають її *федеративною монархією*, бо основні питання внутрішньої та особливо зовнішньої політики вирішувалися колективно найбільш впливовими князями.

ФЕОДАЛЬНИЙ СПОСІБ ВИРОБНИЦТВА (ФЕОДАЛІЗМ) – переважно натуральний характер виробництва та особиста залежність основного виробника – селянина.

ФЕОДАЛЬНІ ПОВИННОСТІ – повинності селян на користь панів з часу становлення феодальних відносин до скасування кріпосного права. У різні періоди і в різних місцевостях ф. п. мали свою специфіку щодо розміру та характеру, розділяючи феодально залежних селян на численні категорії. Всі ф. п. класифікувалися у 3-х головних формах феодальної ренти – відробіткової (*панщина*), натуральній (натуральний оброк) і грошовій, які часто співіснували, але на тому чи іншому етапі переважала одна з них.

ФІЛЬВАРОК (від польськ. – хутір, маєток) – велике шляхетське або магнатське багатогалузеве господарство, орієнтоване на ринок і засноване на праці кріпаків. Існував у Польщі й *Великому князівстві Литовському*.

X

ХЛОПОМАНИ – українська ліберальна інтелігенція, яка об'єдналася в культурно-просвітницьку організацію (*громади*). Ставили

за мету зближення з селянством, вивчали його побут, звичаї, поетичну творчість українського народу. У 1863 р. у зв'язку з репресіями царизму діяльність *х.* та їхніх гуртків припинилася.

ХОЗАРИ – напівкочові тюркомовні племена, що з'явилися у Південно-Східній Європі після гунської навали (IV ст.) і проіснували до XI ст.

«ХОЛОДНА ВІЙНА» – термін, що означав глобальну геополітичну, економічну та ідеологічну конфронтацію між Радянським Союзом і його союзниками, з одного боку, і США та їх союзниками – з іншого, що тривала з середини 1940-х до початку 1990-х рр.

ХОЛОКОСТ – загибель значної частини єврейського населення Європи внаслідок нацистської політики геноциду, фізичного знищення євреїв у 1933–1945 рр.

ХОЛОПИ – 1) назва феодально залежних людей у Київській Русі, Московії та в Україні, вживана поряд із назвою челядь; у середньовічній Польщі загальна назва феодально залежного селянства.

ХРИСТИЯНСТВО (від грец. Христос – помазаник божий, Месія) – одна з основних світових релігій. Християнство виникло в східній частині Римської імперії в середині I ст. Володимир Святославович хрестив Київську Русь у 988 р. Нині складається з великої кількості течій і напрямків, основні з яких три – католицизм, протестантизм, православ'я.

Ц

ЦАР – офіційний титул глави держави в деяких країнах в давнину. Наприклад, у Московському царстві з 1547 по 1721 рр., у Болгарії з кінця XIX ст. до 1946 р.

ЦЕНзуРА – система державного нагляду за видавництвом та засобами масової інформації.

ЦЕНТРАЛІЗМ – система управління, керівництва, при якій місцеві установи, органи підпорядковуються вищим, які, у свою чергу, підпорядковуються центру.

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА – загальноукраїнський громадсько-політичний центр, згодом трансформований у вищий законодавчий орган України у формі демократичного багатопартійного парламенту. *Ц. Р.* утворилася 3–4 березня 1917 р. з представників різних політичних, громадських і культурних організацій України. Влітку 1917 р. нараховувала у своєму складі 792 члени, головою був обраний М. Грушевський. Своєю діяльністю *Ц. Р.* втілила в чотирьох Універсалах.

ЦЕНТРИЗМ – політична позиція, що займає середнє положення між крайніми політичними платформами.

ЦЕРКВА (від грец. – Божий дім, Господнє місце) – 1) споруда храму для відправи богослужінь; 2) релігійна організація *духовенства* та віруючих, яких об'єднує спільність обрядів та догматів; 3) ієрархія служителів культу.

ЦЕХ – 1) в епоху середньовіччя об'єднання ремісників однієї спеціальності, які проживали в одному місті; 2) основний виробничий підрозділ промислового підприємства.

Ч

ЧЕЛЯДЬ – 1) в Київській Русі назва залежного населення (холопи, закупи, смерди та ін.); 2) в Україні челяддю називали також наймитів козацької старшини.

ЧЕРВОНА ГВАРДІЯ – озброєні робітничі загони, які виступали на підтримку більшовиків. Використовувалися більшовиками як збройне оперття при захопленні влади під час громадянської війни в Україні. Стали ядром Червоної армії.

ЧЕРВОНЕ КОЗАЦТВО – збройне формування радянського уряду України. Брало участь у боротьбі проти Центральної Ради, австро-німецьких окупантів, військ Директорії та Денікіна. Одним з керівників був В. Примаков. По закінченні громадянської війни на деякий час залишилися окремою одиницею у Червоній армії.

ЧЕТВЕРНИЙ СОЮЗ – військово-політичний блок Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Туреччини, що протистояв країнам Антанти у Першій світовій війні 1914–1918 рр., створений після розпаду в травні 1915 р. *Троїстого союзу*. Найбільших успіхів у наступальних операціях країни *Ч. с.* досяг у 1915 р., коли австрійські та болгарські війська окупували Сербію, а російська армія залишила територію Польщі, Галичини, частину Прибалтики.

ЧИНШ – назва регулярного оброку в *Речі Посполитій*, який грошима чи натурою сплачували *чиншові селяни* та міщани за користування орними землями або іншими угіддями.

ЧИНШОВІ СЕЛЯНИ – категорія особисто вільних селян в *Речі Посполитій*, які були позбавлені земельної власності та за безстрокове спадкове користування землями *держави* або *феодалів* платили податок – *чинши* і відбували різні повинності.

ЧОРНОСОТЕНЦІ – збірна назва для низки російських монархічних і ультранаціоналістичних партій і організацій, що виникли в Росії під час і після революції 1905–1907 рр.

ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ (Стара Січ, Базавлуцька Січ) – одне з укріплень Запорізької Січі, яке наприкінці XVI – на початку XVIII ст. існувало на острові Чортотлик або Базавлук. Існувала Чортотлицька Січ з 1593 р. по 1709 р., коли за наказом Петра I було її зруйновано.

ЧУМАКИ – українські візники, які в XV – середині XIX ст. займалися *чумацтвом*.

ЧУМАЦТВО – торгово-візницький промисел, поширений в Україні у XV – середині XIX ст. Основним транспортним засобом чумаків були мажі – пароволові або четвероволові вози. Для безпеки чумаки об'єднувалися у валки, які очолювали отамани. Своє існування ч. припинило у другій половині XIX ст.

Ш

ШАРВАРОК – додаткова, крім панщини, повинність в Україні у XV–XVIII ст. Повинність складалася з праці селян на будівництві, ремонті шляхів, мостів, гребель, панських осель тощо. Розмір *ш.* не був постійним і становив 24 робочих дні на рік з селянського двору. На Лівобережжі *ш.* були скасовані внаслідок Визвольної війни, а на Правобережжі – після реформи 1861 р.

«ШЕСТИДЕСЯТНИКИ» – національно-культурна течія опозиційного руху в Україні другої половини 1950–1980-х рр.

«ШЛЯХ ІЗ ВАРЯГІВ В ГРЕКИ» – торговельна магістраль між Балтикою та візантійськими землями («греками») часів Давньої Русі. Через Дніпро зв'язував Прибалтику з Причорномор'ям.

ШЛЯХТА – привілейований панівний стан у Польщі та Литві й на загарбаних ними в XIV–XVIII ст. українських та білоруських землях.

ШОВІНІЗМ – одна з агресивних форм *націоналізму*. Це поняття означає проповідь непереможності й винятковості своєї нації над усіма іншими – великодержавницький *ш.*

Я

ЯЗИЧНИЦТВО (ПОГАНСТВО, ІДОЛОПОКЛОНІННЯ) – термін, прийнятий у християнському богослов'ї та частково в історичній літературі для позначення дохристиянських і нехристиянських релігій, переважно політеїстичних (багатобожних). Боги *я.* уособлювали сили природи, вша-

новувалися також демони, духи тощо. На основі *я.* складалася своєрідна духовна культура у давніх *слов'ян*.

ЯРЛИК (від тюрк. – указ) – у період монголо-татарського іґа на *Русі* – письмові документи, які видавались ординськими ханами підлеглим руським князям як на велике, так і на удільне князювання. *Я.* підлеглі ханам князі отримували в Золотій Орді.

ЯРМАРКИ КОНТРАКТОВІ – ярмарки, на яких укладалися контракти на гуртову купівлю-продаж ремісницьких, пізніше промислових виробів, сільськогосподарських продуктів, на продаж, купівлю та *оренду* поміщицьких *маєтків*, а також оформляли кредитні операції, родинні справи *поміщиків*, пов'язані з майном тощо. В Україні *я. к.* існували з кінця XV ст.

ЯСИР (від тур. – бранець) – полонені, бранці, яких захоплювали турки та татари під час нападів на українські, російські та польські землі. Полонених продавали в рабство на невольничих ринках Кафи (Феодосії) та інших міст.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- 1 **Бойко, О. Д.** Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доповн. – К. : Академвидав, 2010. – 687 с. – ISBN 978-966-8226-43-4.
- 2 **Губарев, В. К.** Історія України : універс. довідник школяра і студ. / В. К. Губарев. – Донецьк : БАО, 2009. – 383 с. – ISBN 978-966-481-084-2.
- 3 Історія України : довідник / упоряд.: С. Крупчан [та ін.]. – 5-тє вид., перероб. і доп. – К. : Казка, 2010. – 736 с. – ISBN 978-966-8055-18-8.
- 4 Історія України та її державності : курс лекцій : навч. посіб. для студ. і викладачів вищих навч. закл. / Л. Є. Дещинський [та ін.] ; наук. ред. Л. Є. Дещинський. – Вид. 5-тє, перероб. і допов. — Л. : Національний ун-т «Львівська політехніка», 2009. – 474 с. – ISBN 978-966-553-687-1.
- 5 **Котляр, М.** Довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К. : Україна, 1996. – 463 с. – ISBN 966-524-000-5.
- 6 **Литвин, В. М.** Історія України : підручник / В. Литвин. – 5-тє допов. вид. – К. : Наукова думка, 2010. – 828 с. – ISBN 978-966-00-0924-0.
- 7 **Михальчук, П. А.** Термінологічний і хронологічний довідник з історії України / П. А. Михальчук. – 4-тє вид. – Т. : Підручники і посібники, 2009. – 192 с. – ISBN 978-966-07-0860-0.
- 8 **Мітягін, В. Ю.** УСЕ. Історія України : [довідник] / В. Ю. Мітягін ; ред. С. Кульчицький. – К. : Майстер-Клас, 2009 – 2010. – 240 с. – ISBN 978-966-471-099-9.
- 9 **Терлюк, Іван** Історія держави і права середньовічної України : навч. посіб. / Іван Терлюк, Дмитро Забзалюк ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л. : Каменярь, 2010. – 232 с. – ISBN 978-966-607-143-3.
- 10 Довідник з історії України. А – Я / упоряд. та наук. ред. І. З. Підкова ; ред. І. З. Підкова, Р. М. Шуст ; Інститут історичних досліджень Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка. – 2. вид., доопрац. і доп. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с. – ISBN 966-504-179-7.